ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД

1

СОФИЯ ,ЛЦМЄ

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД

ГОДИНА ПЪРВА
1945

ИЗДАВА
БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО — СОФИЯ

Печатница Рангел Младенов — София

УВОДНИ ДУМИ

Десетилетия наред българското историческо знание бе поставено в плен на германската политика за хегемония на Балканите.

Германският империализъм смяташе, като предпоставка за успеха на своите завоевателни планове в европейския югоизток, откъсването и изолирането на българския народ от неговите естествени съюзници — славянските народи. На тая почва при цар Фердинанда, при цар Бориса и тяхните приемници в лицето на Филов, — принц Кирил германската агентура предаде България на германците и я превърна в оръдие на германския империализъм против нашите освободители и нашите съседи. Изолирането на България от семейството на свободолюбивите славянски народи трябваше да доведе при последна сметка до отслабването на съпротивителната сила на българския народ, до неговата пълна зависимост от немците и до окончателното му подчинение на немската хегемония.

В служба на тая политика на немския империализъм бе поставяна българската историческа наука в лицето на една редица университетски професори и учени от твърде съмнително качество, които показаха голямо усърдие да заслужат доверието на своите немски господари. Те продаваха на немците българския народ, както Йосиф бе продаден от своите братя. Какво значеше, например, да се доказва неславянския характер на българския народ? Да се покрива цялата негова славянска същност с хунорската или тутиквантска капка в неговата кръв? Зад тия твърдения — за неславянския характер на българския народ — не стоеше нито едно действително научно доказателство или исторически факт — но зад тях се нареждаха империалистическите походни колони на немците срещу Балканите, в който България трябваше да бъде също така опълчена срещу славянските си съседи и преди всичко срещу великия си освобо-

дител — руския народ. За тая цел трябваше най-напред да се разкъсат старите, традиционни, естествени и дружески връзки между българския народ и славянските народи, да се притъпи неговото естествено чувство на братска солидарност с тях, морално-политически да се сломи неговата съпротива против немската агентура. Все за тая цел беше прекроявана цялата българска история, извършвана бе една чудовищна фалшификация — фактите бяха скривани, когато те противоречеха на немската политика, преиначаваха се, орязваха се, или въобще се мълчеше по тях.

От страниците на „историческите" съчинения и катедрите се подхранваше и един от най-важните корени на нашите национални нещастия и катастрофи — великобългарския шовинизъм, великобългарската идеология зад която се скриваше в същност и хегемонистическата политика на немския империализъм.

На ученическата скамейка, в казармата и в обществено-политическия живот нашият народ бе подлаган на една усърдна и систематическа обработка в духа на великобългарския шовинизъм.

Ако 9 септември сложи край на политическото господство на хитлеристите и тяхната агентура в България и очисти страната ни от тяхното замърсяващо присъствие, великобългарския шовинизъм се гнезди все още на много места, в редица обществени среди, дълбоко всаден в тяхната психология, подлагана в течение на десетилетия на една щателна, систематическа обработка — в училището, в казармата, в обществено-политическия живот — в духа на великобългарския национализъм. Ако внимателно четем някои статии, които все още се появяват в нашия печат, някои изказвания от частен или публичен характер, ще видим не на едно място да се промъкват понякога, било съзнателно, било подсъзнателно коренчетата на неизкоренения великобългарския шовинизъм. Унищожението на шовинизма не може да се постигне само с неговото заклеймяване, то е дело на една борба, която не ще се извърши в една или две седмици, в един или два месеци. Това е продължителна работа, която трябва да се справи с упорито заседнало наследство, станало част от психологията на една редица хора и среди на нашата общественост.

Такава задача стои пред нас. Необходимо е да се разчистят затлачените до сега страни на нашата история, да се разкрие действителния образ на нашата историческа действителност, да се проследят основните факти на нашата история, да се посочи нейната историческа линия, в които се намират между друго и здравите корени на великата славянска дружба. Цялата германска история от Карла Велики насам представлява един непрекъснат стремеж за разширение за сметка на славянските народи. До толкова доколкото немците са успявали в тая своя политика, това им се е удавало само, когато предварително са успявали да разчленят славянския единен сноп. И просто историческа необходимост е била винаги, както и днес, неразкъсваемата дружба на славянските народи. Единството между славянските народи е правилото на тяхните взаимни отношения. Враждите и войните между тях са само частни случаи на тия отношения, и винаги, както през последните години, те са се дължели на чужди, империалистически сметки. Традиционното отношение между славянските народи е братската им дружба, всяка вражда — само нарушение на тяхната историческа линия.

Историята е резервоар на прекрасни и многобройни факти и примери които могат и трябва да въоръжат и превъоръжат нашата прогресивна общественост в борбата срещу германския империализъм и фашизма и за още по-твърдото спояване на братската дружба между славянските народи. Така нашето историческо знание ще може да извърши своята работа — да бъде ръководство за действие.

„ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД"

ПРОИЗХОД НА БЪЛГАРИТЕ И ОБРАЗУВАНЕ НА ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

От академик Н. С. Державин*

Другари! Ако се позаинтересувате да узнаете в какво положение се намира засега историята на българския народ и на България, то на тоя въпрос вие бихте получили следния отговор. Европейската и особено българската наука разполагат засега, без съмнение, с големи постижения в тая област, особено, ако се вземат заедно гражданската история, археологията, нумизматиката и пр., т. е. цялата съвокупност от ония спомагателни дисциплини, които изцяло съставляват историческата наука. Българската наука, без съмнение, повтарям, има постижения, но тия постижения, трябва да се каже, са предимно от материален характер. Тук ние имаме имена на такива големи световни учени, като основоположникът на историята на българския народ, на историята на България, професор М. С. Дринов. Той е световен учен, нему принадлежат изключително ценни трудове. Редом с него стои самоотвержения чешки учен Константин Иречек, който взема активно участие в строителството на България в качеството си на организатор на висше училище, на музеи и библиотеки. Той е голям световен учен. Той е най-големият до сега познавач на историята на балканските народи, като специалист по първоизточниците и издател на тия първоизточници. Иречек и Дринов са основоположниците на историята на българския народ. Техен бляскав продължител бе В. Н. Златарски — професор от Софийския университет, който до смъртта си успя да публикува три капитални тома по историята на България в средните векове. Но историята на Златарски съвсем не е докарана до край. Освен това, може да се назоват десетки имена на видни, почтени, заслужили български учени, които, работейки по отделни проблеми от историята на България, са успели да направят известен принос в историята на българския народ. При все това, изцяло ние имаме големи постижения, но постижения едностранни, постижения само, тъй да се каже, в материалната област. Освен от направеното, например, от професор Златарски по установяване фактическата

* Лекция, четена в Москва през зимата на 1943-4 г.

страна на историята, повече засега не може да се направи. Разбира се, може да се продължава да се работи над архиви, да се работи над източници, да се изучават старите византийски автори, но професор В. Н. Златарски, собствено казано, извърши вече всичко, което би могло да се извърши в тая област, поне в най-близкото време. По такъв начин, за фактическата, материалната страна на българската история може засега да не се безпокоим. Тя е поставена твърде добре, и професор Златарски има тук големи заслуги, както са заслужили и цяла редица други негови съвременници, които са работили едновременно с него в специалните области от историческо значение.

Но ако от фактическия материал или от материалната страна вие се обърнете към методологическата страна, тук вие ще попаднете буквално в първобитните векове. Тук има такива непроходими гори, в които лесно може да се заблудите. Това е една примитивна наука.

Аз ценя високо историците на българския народ, споменатите от мене историци на буржоазната наука, но трябва да кажа, че в методологическо отношение те представляват пълна безпомощност, и благодарение на тая методологическа безпомощност и назадничавост, благодарение на тоя методологически примитив, всичко положително, направено от българските историци, в значителна степен изгубва своята стойност. А при методологическата назадничавост, както е известно, и положителното, обикновено, придобива характер на отрицателно.

Освен това, в историята на България има цяла редица проблеми, над които българските историци или съвсем не са работили, или са работили зле, като незадоволително въоръжени методологически.

Да говорим за европейската наука също не е нужно. И там съществува такава безпомощност в областта на методологията, че не е възможно да се отиде по-далеч. Аз не ще се докосна, разбира се, до фашистката лъжлива наука: тя не влиза в кръга на нашите интереси.

Но да вземем ръководната буржоазна наука. В немската наука господствува пълна методологическа безпомощност, която продължава тук от средата на XVIII в., отъ онова време, когато знаменитите немски историци Тунман, Шльоцер и Енгел за пръв път се заинтересуваха от историята на българския народ и, частно, за пръв път се заеха с изучаване проблемата за произхода на българския народ. През изтеклите след тях почти 200 години какво само не бе казано в тая област! Тук има пълна неразбория и объркаността. И ако на буржоазната наука би било съдено да съществува безкрайно и за напред, людете не биха излезли никога на чисто от тая обърканост! Това е печално недоразумение, ако не е

съзнателно водене масите в заблуда, в грешки. Често мъчно може да се разбере — къде се свършва заблудата и где започва съзнателното престъпление. В всеки случай, положението на работите в буржоазната наука на интересуващия ни фронт е безнадеждно. И това безнадеждно положение на работите в германската наука, доколкото тя се докосва до проблемите от историята на България, е пренесено и в българската буржоазна наука изцяло и напълно.

Напоследък в българската историческа наука стана модна хунската теория за произхода на българския народ. Българите, според нея, са хуни. И тая, с позволение да се каже, глупост, без каквато и да е критика, без да мигне, повтаря и професор Златарски и я туря в основата на своята „История на българската държава". Същата тая теория за това, че българите са хуни, повтори и професор Младенов в своята „История на български език". По-рано, до 1929 г., той стоеше на гледището, че българите са турко-татари; сега и нему се понрави хунската теория, и българите престанаха да са за него турко-татари и станаха хуни. Това е, другари, един пример. С една дума, хуните засега господствуват в България.

В моите работи по историята на България, като съветски учен, аз се видях преди всичко пред сложната проблема за критическо преоценяване на всичкия тоя материал, за очистване на тия напластявания и нарастъци, които объркват въпроса. И аз се надявам, не смея да твърдя категорически, надявам се, че това сполучих да направя в моята „История на България", първи и втори томове от която сега се печатат. Надявам се, че сполучих да разреша тая задача, но как съм я разрешил — аз, разбира се, не мога да съдя.

Без да говоря вече за това, че цяла редица най-важни исторически проблеми са останали извън зрителното поле на буржоазната историческа наука в България, достатъчно е да кажа, че цялата област, например, на икономическата история е изхвърлена от общата история, каточели тя не влиза в нея. В българската литература съществува капитален труд, с голяма стойност, по история на стопанството на България, от Ив. Сакъзов, но за нас е съвършено непонятно — как може да се говори за история на народното стопанство, без да бъдеш съвършено запознат с основите на съвременната икономическа наука, а при това авторът пише цяла история за стопанството на България, т. е. история на икономическия живот на страната и народа ѝ.

Разбира се, все пак и в тая история се дават добри факти; те могат да се използуват, те могат да се вземат. И тоя ценен в някои отношения труд, лишен от ръководна методология, губи в значителна степен ценноста си, благодарение на своята методологическа закъснялост.

По такъв начин, аз споделям с вас, и твърде ми е драго за тоя случай, някои от моите постижения. Тия постижения са, наистина, от доста продължително време; те наброяват 45 години непрекъсната работа в тая област. Но, може би благодарение именно на това, че работя в областта на историята на българския народ вече 45 години, моята дума има някакъв интерес в смисъл на задълбочено преработване на материала, на негово обмисляне, понеже за 45 години наистина може да се поразмисли добре — срокът е голям, може не само да се промисли, но много и отново да се обмисли, много да се прегледа повторно, и само тогаз, когато много съм обмислил отново и много съм прегледал повторно, проверил съм сам себе си, само след това азъ смятам, че имам право да изляза с общи трудове по историята на българския народ.

При въпроса, който е предмет на моята днешна лекция, ние се сблъскваме лице с лице с два грамадни основни факта.

Единият факт е заселването от славяните на Балканския полуостров. В VII в. източната част на Балканския полуостров е заета от група славянски племена, имащи свои езикови особености, които ги отличават от групата западни славянски племена, образуващи сръбската група. Границите тук са съвършено определени и ясни; дотук говорят така — това е българския език, а от това място започват да говорят на език, в който няма особеностите на българския език — това е сръбски език. И тъй, славяни живеят на територията на източната част на Балканския полуостров. За сега няма да се спираме на специалния въпрос — откъде и как славяните са се появили тук в VII в., когато на Балканския полуостров израства първата българска държава. И така, източната територия на Балканския полуостров до определена географска линия е била заета от група славянски племена, обединявани от единството на езика. Тая група славянски племена, като се започне от момента на създаване на българската държавност, придобива името на своята държавност — българи.

Това е единият факт.

Редом с него стои и вторият. По някакъв начин в историята на българския народ се вмъква Аспарух.

Аспарух е българин по народност. Става дума — какви са тия българи, и при това се изброяват едва ли не всички народи на Изток, не се изреждат само японците и китайците. Някому се нравят турците, другиму — татарите, остяците, зиряните, вотяците, хуните, фините. Пишат се цели томове върху това, какви са аспаруховите българи, а после тоя турко-татарин или хун Аспарух създава славянска българска държава.

Съвсем, разбира се, не Аспарух, а българският народ си създава държава. Българският народ каточели дължи на

Аспаруха своята държавност. Нищо подобно! Българският народ дължи своята държавност преди всичко на самия себе си. И ето, в края на краищата, от проблемата за българо-славянските отношения при Аспаруха в историческата наука се създава такъв сложен възел, който буквално трябва да се разсече, за да се прекрати тая заплетеност, за да не си блъскат главите людете и да не тъпчат върху тая глупост и безмислица, която няма никакви основания в историческата действителност. Това е работа, разбира се, твърде сложна и голяма, и аз не мисля, че съм успял да разсека тоя своеобразен гордиев възел, но мисля, че началото на разчистването на позицията е поставено от мене. На следващите изследователи ще бъде, без съмнение, по-леко да работят.

Няма да говоря в това високоуважаемо събрание какво грамадно политическо значение се крие зад тая проблема. Това се разбира само по себе си. За всинца нас не е тайна, че в първата световна война германофилите — и немските, и българските — демонстративно подчертаваха турко-татарския произход на българския народ, като мотивираха и оправдаваха с това изстъпването на България против Русия и славянството. Това бе мотивът, оправдаващ политически вредното и неправо дело. С това искам да кажа, че тия проблеми не са от тясно академичен характер, че на известни етапи от развитието на народния живот те стават проблеми двойно политически. Ето защо и ние трябва да бъдем ориентирани в тях. На мене не ми е известно как сега фашистите в Германия и в България използуват хунската теория, но че те я използуват — това не подлежи на никакво съмнение. Навярно, и сега те доказват на българския народ, че той няма нищо общо с славяните, че тяхното славянство е само комунистическа пропаганда; че българите биват убеждавани, какво те са уж родствени на руския и сръбския народ, а те, собствено казано, са хуни. И българският селянин, който твърде добре знае какво е за него Русия, какво са неговите братя — русите, с недоумение слуша, че той не е славянин, а най-чист хун!

Та, на изток от сръбското племе, което е имало за свой център Рашката област, лежаща между реките Ибър и Лим, и като се започне на запад от линията: Охридското езеро, областта на Дебър и р. Българска Морава, по изворите на р. Морава и включително до Черно море, се простирали заселищата на цяла редица славянски племена, които се обединяват от общността на характерните за съвременния български език особености.

Заселена от славяни, тая област е обгръщала три групи племена.

Северна или мизийска. Тя е заемала територията между реките Морава и Тимок на запад, Черно море на из-

ток, Дунав на север и главния Балкански гребен на юг. Това е северната група на българските славянски племена. Според византийските източници, нея са я съставлявали седем славянски племена, неизвестни по име всяко по отделно. Освен това, тук не влизатъ особената група, името на която ни е запазено в изворите — това са северяните или северите (в Делиормана, въ околностите на Шумен, а също и по лявото крайбрежие на Дунава, въ южна Унгария и Влахия). Те живеели по юго-източната покрайнина на тая северна област.

По-нататък иде средно-македонската група. Македония в VII в. е била дотолкова гъсто населена с славянски племена, че у византийските автори тя се нарича направо Славиния. В състава на тая група са влизали редица племена: драговичи или другувичи — на запад от град Солун, между Солун и гр. Верея (Бер); сагудати — редом с драговичите; ринхини — някъде наблизу до Солун; струмци — по долното и средното течение на р. Струма; смоляни — съвременните български смиляни — по изворите на р. Арда, източно от р. Струма; после бързаци или бърсаци, съвременните бърсяци в района на Кичево, Крушево, на горна Преспа, Прилеп и Велес. Тия са македонските славяни.

После, южната, епиро-тесалийска група славянски племена са съставлявали: ваюничите, велегезитите, миленците, езерците и др.

Такава е основната етнографска база — масата на източно-балканското славянско население. И ето тук, в тая маса, се появява в средата на VII в. българинът Аспарух.

А от каква народност са Аспарух и неговите българи, които изиграват, както се предполага, такава значителна организираща роля в живота на източната група славянски племена в полуострова, която вече в VII в. довежда до образуването на първата славянска държава — България?

Били ли са аспаруховите българи славяни или някакъв народ друг, от неславянска народност? И ако те са били народ от неславянска националност, то по какъв начин създадената от тях на полуострова държава се оказва славянска държава?

Тия въпроси стоят в центъра на вниманието на цялата историческа наука, като се започне отъ втората половина на XVIII в. и до самия днешен ден. Доколкото аз ви чета моята лекция, в която съобщавам резултатите от своите издирвания в тая област, ние можем да кажем: до самия настоящ ден тоя въпрос стои в центъра на вниманието на учените, които се занимават с българския народ.

Едни смятаха аспаруховите българи за турци или турко-татари. Такъв бе Шльоцер — 1771 г., Йохан Тунман — 1774 г.,

Йохан Енгел — 1791 г. По стъпките на немската наука вървеше тогава и руският историк Карамзин. На тая турско-татарска теория стои проф. Ив. Д. Шишманов в 1900 г. и проф. Л. Нидерле 1900 г., изменил по-сетне, в 1923 г., гледището си в полза на хунската теория.

Други наричаха аспаруховите българи фини. Такива бяха Френ, 1830—1832 г., Шафарик — 1837 г. и руският учен В. И. Григорович — 1867 г.

Руският учен А. Ф. Хилфердинг смяташе аспаруховите българи в 1868 г. за сродници на вотяците и зиряните. Други ги смятаха за самоеди, юраци и т. н. Професор Дринов считаше аспаруховите българи за чудски или фински народ. Гледището си той изказа в два труда, в 1869 и в 1873 г.

Руският учен Куник смяташе в 1878 г. аспаруховите българи за чуваши. В 1826 г. Клапорт доказваше угро-хунският произход на аспаруховите българи. Това също гледище поддържаше Цайс в 1837 г. и Маркварт в 1898 г. Въ 1907 г. хунския произход на българите доказваше българският учен д-р Г. Ценов. Тая теория постави в основата на капиталните си трудове по историята на сръбския народ К. Иречек в 1911 г., който по-рано се придържаше в финската теория, и професор В. Н. Златарски, в 1918 г., въ капиталния си труд по историята на българската държава. Нея повтори в 1929 г. в своя труд, посветен на историята на българския език, и проф. Ст. Младенов, който се придържаше по-рано в тюркската теория.

Редица учени виждаха в аспаруховите българи славяни. Такъв е французкият учен Д'Осон в 1828 г., такива са руските учени Венелин — 1829 г., Бутков — 1940 г., Уваров — 1853 г., Иловайски — 1876—1880 г-, и българският учен Ганчо Ценов — 1930 г., който отождествяваше траките, хуните, българите, славяните и др.

Най-после, някои учени, като например, Френ в 1832 г., бяха склонни да видят в българите етническа амалгама от славянски, фински и турски народи.

Тая разпокъсаност на мнения показва, преди всичко, методологическата несъстоятелност на науката. Аз не бих казал, че тук ние имаме работа през всичкото време с лоши замисли. Това е просто методологическа несъстоятелност на науката, когато тя не може да разреши още първия, стоящ на пътя ѝ, въпрос за основните извори върху произхода на народа.

Също тъй разнообразни бяха и тълкуванията на народностното название б ъ л г а р и н. Тук имаме също такава картина. И досега не е постигнато съгласие по въпроса какво значи българин.

Най-разпространеното тълкуване на тоя термин възлиза до думата Волга. Така мислеха Шльоцер, Карамзин и др.

Други обясняваха тая дума от финския език, като „водни хора".

Трети — от турската дума „булгамак", която значи — смесвам, мътя, възмущавам. Такива са Цайс, Томашек и др.

Четвърти я обясняваха от татаро-българската „бийк" (турската „буюк"), която значи „голям", и йер — земя, страна предвид на което уж гръцките писатели наричали волжската България — Велика.

Според мнението на проф. Шишманов, името б ъ л г а р и н произлиза отъ финското название на реката Волга в по-късното турско-татарско произношение б о л г а, усложнено с турско-татарската дума а р — „мъж", „герой", откъдето се е получило — българин. Според обяснението на проф. Шишманов, българин значело буквално „мъж от реката Волга" или „волжанин".

За да не се впущаме сега в специален критически преглед на тия теории, аз ще си позволя да се спра само на един въпрос. Аз мисля, че твърде важният въпрос, въпросът за езика, може вече да ни помогне да разрешим и много други въпроси. Това е въпросът за културното наследство в съвременния, живия, народен български език. Има ли в съвременния, народния български език някакво културно наследство от тия аспарухови българи, действителни или въображаеми? Има ли някакви останки от езика на аспаруховите българи в съвременния масов народен български език?

По тоя въпрос ние имаме интересния труд на българския учен, известния на всинца вас професор Ст. Младенов. В 1921 г. той напечата на български и французки езици в „Годишника" на историко-филологическия факултет на Софийския университет, т. XVII, изследване под заглавие: „Вероятни и мними остатъци от езика на Аспаруховите българи в новобългарската реч". И същото — на французки език в малко съкратена редакция: „Следи от езика на туранските протобългари на Аспаруха в съвременния български език".

По въпроса за произхода на аспаруховите българи проф. Младенов, както вече знаем, се придържаше по това време о тъй наречената турско-татарска теория, която смяташе за единствено най-приемлива.

Още професор М. С. Дринов, който се придържаше по въпроса за произхода на аспаруховите българи в тъй наречената „чудска" теория, твърдеше, обаче, в 1869 г., че в сегашния български език и до днешно време не е намерена каквато и да е дума, за която би могло да се каже, че тя идва от езика на аспаруховите българи. Професор Дринов при това подчертаваше, че не само в съвременния български език не е намерена такава дума, но че още старобългарският език от IX—X в., на който са преведени повечето църковни книги и написани множество съчинения, свидетелствува за това,

че в славяно-българските земи не е съществувал българочудски език. В противен случай, казва Дринов, би било невъзможно, щото в тия славяно-български преводи и съчинения да не проникне някаква следа от него.

Няколко пъти след Дринова на тоя въпрос се спираше, като се почне от 1916 г., и друг български езиковед, професор Л. Милетич, и всеки път той подчертаваше решително, че в сегашния български език, който отъ началото и до края си е славянски език, не са останали никакви следи от прабългарски, т. е. от езика на аспаруховите българи, представляващ от себе си особено турско наречие.

През 1900 г. на същия тоя въпрос се спря и професор Ив. Д. Шишманов. След като подхвърля на основна чистка списъка на турските заемки в българския език, Шишманов намери за възможно да признае като заемки само следните няколко думи: баяти, бисер, болярин, бъбрек, белчуг, белег, пашеног, сан, сосон, хаган, чертог. Но и тоя списък според Шишманова, се нуждае от по-нататъшна чистка.

Професор Ст. Младенов категорически твърди, въз основа на внимателно преглеждане на всички думи, които се смятаха за остатки от прабългарския език, че в днешния български народен говор няма ни едно нарицателно съществително, ни един глагол и ни една дума, за която би могло да се приеме, че представлява непосредствен остатък от езика на аспаруховите българи.

Няколко старобългарски думи, като чрътогъ, или капище, които по всяка вероятност, както той предполага, са думи принадлежащи на тюркски племена, не са се запазили в народния български език. А запазените в днешния народен български език думи, които имат тюркска етимология, не се срещат в старобългарските езикови паметници и се разглеждат от някои автори не като същински останки от езика на аспаруховите българи, а като по-ранни или по-късни заемки. Тюркизмът на някои от тия думи се отрича, други пък се срещат и в някои други славянски езици, така че българското посредничество в дадения случай, според мнението на професор Ст. Младенов, е само вероятно, а не напълно доказано.

След това, като подхвърля на критическо изучаване целия отнасящ се тук лексически материал, проф. Ст. Младенов стига до заключението, че посредствени думи от езика на аспаруховите българи са следните: българин, бисер, болярин, белег, белчуг, пашеног, тояга, чипаг. Проф. Ст. Младенов е наклонен да смята тия думи в съвременната българска реч за посредствени следи от езика на аспаруховите българи, т. е. тия думи съвременните български

славяни са взели чрез посредничеството на езика на аспаруховите българи.

А колкото се отнася до непосредствени следи от езика на аспаруховите българи в литературния български език, то тук ние имаме, според Младенова, само 4 думи: капище, кумир, сан, чертог.

И така, целият запас в българския език от културното наследство на аспаруховите българи, на народа, както предполагат, от турско-татарски произход, се изразява, според изследванията на проф. Ст. Младенов, само в четири думи, а в народния език не са се намерили никакви следи, които биха сближили аспаруховите българи с българските славяни. Разбира се, принадлежността на тия четири необикновени характерни думи към турско-татарския език е много съмнителна. Съвършено ясно е и за най-простото око, че тия думи принадлежат към езика на командните върхове от аспаруховата българска общественост, към езика на управляващите класи; че те не могат да характеризират не само произхода на народа, но и произхода на командните висши управници, които са могли да се ползуват като с официален език от кой да е чужд език. Ако аспаруховите българи са се ползували от турски, татарски или арабски език — това е ясно, но то не може да служи за потвърдяване на туй, че даден народ, например, руският народ, чиито управляващи върхове говореха на френски език, е бил французки. Също така и не непременно са били турко-татари ония, които са говорили на турско-татарски език.

По такъв начин, вие виждате, че въпросът за всички подобни заемки се подхвърля от специалистите на голямо съмнение: отхвърлени са и чудските, и финските, и турко-татарските заемки. Могло би да се каже много и по-нататък, но всичката критика изобщо довежда до заключението, че, в края на краищата, ние нямаме никакви основания да твърдим, че аспаруховите българи са били турко-татари, или фини, или угри. Тоя очевиден факт напълно е достатъчен, за да се дойде до заключението, че аспаруховите българи не са били ни турко-татари, ни фини, ни угри.

Били ли са, обаче, хуни? Позволете ми да се спра малко по-подробно на тоя въпрос, за да се ориентираме каква стойност има гледището, което господствува сега в съвременната буржоазна наука в България.

Аз не мога да не спомена името на моя приятел, на моя най-близък колега в Академията на науките, на покойния академик Н. Я. Мар, заедно с когото на времето трябваше много да обмислям и да работя. Той е създател на тъй нареченото ново учение за езика, човек на колосални постижения на съветската мисъл, на съветското творчество. В своите работи той се спираше, между другото, и върху обяснението

на термина б о л г а р. Това беше през 1925 г. Аз не ще се простирам в подробности, но на късо ще кажа, че на основание на сравнителен анализ, на палеолингвистически анализ, т. е. на анализ на най-старите езици, на прединдоевропейските, предшествуващи индоевропейската формация или стадия на развитие на езика и културата на народите в Европа, академикът Мар дойде до следния извод. Такива названия, като б о л г а р, ч у в а ш, с а р м а т, х а з а р простират корените си в най-дълбоката прединдоевропейска отколешност, водят в оная съща отдалеченост, към която принадлежат прадедите на чувашите, в оная съща отдалеченост, към която се отнасят народите: шумери, сали, тали, наричани и итали, туски-тушки, наричани и етруски, и др.

Теорията за етногенеза на българския народ от академика Мар, разработена от него твърде подробно, изключва каквито и да са догатки на индоевропеистите за турско-татарски, фински, хунски, славянски и пр. и пр. произход на аспаруховите българи и възвръща българския народ към самия него. Това е първото, което трябва да се мъчим да постигнем, първото, в което науката трябва да помогне на народа — да се възвърне той към самия себе си. Като перефразираме известните думи на основоположника на нашата наука, на Йосиф Добровски, за славяните, ние бихме могли да кажем: „Българите на Аспаруха са българи, а не турци, не татари, не фини, не хуни, не чуваши и не славяни.“ Българите на Аспаруха са българи — народ, който е заемал особено място в средата на народите от древността, и той не трябва да се ликвидирва като самостоятелен, отделен народ. Ние му намерихме мястото, той съществува. Ние ще го оставим на неговото място, и никакви хуни, никакви турко-татари не ще ни интересуват. Българският народ е един от най-древните народи върху територията на Европа, неговото битие е засвидетелствувано исторически и оправдано с документи.

Ние разглеждаме въпроса по такъв начин, че в развитието на културните народи, на всички народи в света, виждаме известни стадии. Историята на развитието на културата и езика на народите установява за днес, в всеки случай, една определена стадия прединдоевропейска и стадия индоевропейска. Всички съвременни езици и народи от тъй нареченото индоевропейско семейство, по-вярно — от индоевропейската стадия на развитие, са преживели някога предшествуващата я прединдоевропейска стадия, която Мар нарича яфетическа стадия. Следи от тая прединдоевропейска стадия се наблюдават в всички езици, но някои езици, като, например, езикът на баските или езикът на етруските, или езикът на кавказките народи, и до сега запазват своя прединдоевропейски тип. В индоевропейските езици, повтаряме, присъствуват маса елементи от предшествуващата ги стадия на развитие.

Значи, ние можем да говорим за процес на индоевропеизиране на тази или онази култура, и този процес на индоевропеизация на населенията на източноевропейската територия е довел, както изглежда, древния масов български народ, вече в историческите времена, до славянизиране. В своята основа той не е бил още славянски народ, но историческата обстановка в връзка на най-близкото славянско съседство в северния Кавказ вече на ранните степени на историята довежда вероятно българския народ до славянизиране. Горните слоеве на българското общество по това време са били приобщени към източната култура на господствуващите класи на своите съседи — чуваши и хазари, което се диктувало от общността на тяхните стопански и политически интереси. Значи, в това време, когато масата на простия български народ, заемайки територията на северния Кавказ, Прикубанския и Призовски краища, се смесила със съседното славянско население, подхвърляйки се от ранните епохи на своя исторически живот на славянизиране, в това също време най-висшите представители на същото това българско общество са имали работа с източната култура на хазарите и са възприемали елементите на тая източна култура. По такъв начин, не е изключена възможността, щото процесът на славянизиране на известна част отъ масовото българско население, териториално, културно и стопански сливащо се с масата славянско население на територията на източна Европа, да се е започнало не много преди предполаганото придвижване на Аспаруха с своята дружина в Балканския полуостров, докато владетелната и командна аристокрация отъ българската дружина на Аспаруха била вече включена в процеса на усвояване на някаква друга, източна култура, за което говорят достигналите до нас, наистина нищожни, показания относно бита и нравите на тая дружина.

С една дума, дружината на Аспаруха, както изглежда, не е представлявала нито в културно, нито в етнографско отношение някаква монолитност, т. е. не е била нито етнографски, нито културно еднородна. Преобладаващата, масовата нейна част е стояла, както изглежда, на стадията на славянизиране, а пък командните й върхове са били прозелити на някаква друга култура от източен тип, следи от която са стигнали до нас, отчасти, в загадъчния списък на знаменития „Именник на българските князе", открит в 1866 г. от руския учен А. Попов, над дешифрирането на който усърдно работиха цяла редица видни руски и западно-европейски езиковеди и слависти (Хилфердинг, Иречек, Куник, Радлов, Златарски и др.). Това е твърде интересният „Именник на българските князе" със загадъчни имена — Авитохол, Ирник, Исперих и т. н. Да виждаме в тоя документ паметник на културата и езика на аспаруховите българи като народна

маса, ние нямаме никакви основания. Не може, основавайки се на тоя „Именник", да се говори: ето ви документ, характеризиращ турко-татарския произход на аспаруховите българи. Това не е народен документ, това е документ династически, това е документ, написан на езика на господствуващата класа; тоя документ представлява не друго, а откъс от летописна бележка, и езикът му е език на българската аристокрация, език на аспаруховите приближени, език на българските дворяни, но съвсем не език на народните маси. Само при такова предположение могат да се разберат ясно две твърде съществени обстоятелства в историята на старобългарското общество, пред които винаги с недоумение се спира мисълта на изследователя. Първо, пълното отсъствие на каквито и да е съществени следи от предполагаемия, неизвестно какъв, масов език и култура на аспаруховите българи в езика и културата на съвременните българи на полуострова. Второ, бързият процес на етническо разтопяване и изчезване на тия аспарухови българи в масата славянско население на полуострова.

Позволете ми да се спра с няколко думи специално на тъй наречената хунска теория за произхода на аспаруховите българи, предвид на това, че тя, както бе казано по-горе, се ползува с най-голяма популярност в буржоазната наука в България и в чужбина, като последна дума. В миналото тя бе приемана от някои доста големи западноевропейски учени, като Клапорт, Цайс, Маркварт, а днес се приема от професор Златарски и от един от съвременните представите на българската езикова наука, софийския професор Ст. Младенов.

Главно основание на Маркварт за отъждествяване на аспаруховите българи с хуните служеше произволно допусканото от него в 1898 г. отъждествяване сина на Атила — Ирнах с българския княз от предславянския период Ирник, споменат в изброяването на други старобългарски князе в известния „Именник" на второ място след Авитохол. Атила е имал син Ирнах. Ирнах — това е Ирник, българският княз. Никакви основания и доказателства! И това гледище повтори бездоказателно, след двадесет години, в 1929 г., проф. Ст. Младенов в своята „История на български език".

Като изходен пункт за своето построение, проф. Младенов използува изтълкуването на загадъчните думи в „Именника" на старобългарските князе, и толкова безотговорно, колкото и бездоказателно, твърди, че в Авитохол трябва да се вижда Атила, и че Ирник от „Именника" е исторически известният син на Атила — Ирнах. Да напомним по тоя случай, че съгласно разшифрирането на „Именника" от проф. Златарски, предполагаемият от Младенова Атила (= Авитохол) се е качил на престола в 435 г. от Р. Хр., а предполагаемият негов син Ирник — 146 г. Историческият Атила, както е известно, е умрял в 453 г.

За уточняване на тоя въпрос, нелепостта на чието решение в приведения по-горе смисъл се разкрива въз основа на простото съпоставяне на хронологическите данни, ще си позволя да се спра накъсо на историята на хуните и на хуно-славянските отношения.

В края на IV в., в областта на северните брегове на Черно море, върху арената на европейската история излиза един мощен народ — хуните.

Твърде важно е да се усвои следното основно положение: когато говорим за някой древен народ, не е важно за какъв, трябва да се има предвид, че имаме винаги работа с политически съюз, с цял комплекс от народи и племена, които се крият под едно или друго колективно племенно име.

Хуните са мощен политически съюз на цял комплекс от племена и народи, приемници на скито-сарматската култура. В състава на тоя съюз от племена влизат и готи, и алани, и славяни, и хуни. Това е хунският съюз от племена и народи, добре известен в края на IV в. с тяхното нахлуване през Дервентския проход в Задкавказието, в Месопотамия и в Средна Азия. В самото начало на V в. основните сили на хунския съюз се установяват с своите чергарски станове по територията между реките Дунав и Тиса, и от тук започват да предприемат нашествия и нахлувания на запад и на изток в отвъддунавските области на територията на Римската империя, която в 425 г. била принудена да плаща на хуните всекигодишен данък. Обширната държава на хуните достига най-голямото си могъщество при Атила (435—453). Годините, когато на чело на хунския съюз стои Атила, са извънредно тежки за Източно-римската империя. Атила безпощадно я тъпчи с своите разрушителни нахлувания, и византийското правителство бива принуждавано всяка година да се откупува от него с огромни парични средства. Това, обаче, не възпира Атила от все по-настойчивото му и упорито настъпление срещу Византия. В продължение на редица години, като се почне от 441 г., Атила разорява цяла редица опорни стратегически точки на Византия, от града Нимина-циум (съвременния сръбски град Браничево) и Сингидунум (Бялград) на северо-запад, чак до тракийския Херсонес на юго-изток, при което обекти на хунските нападения са не само северо-западните райони на полуострова и Тракия, но също и северо-източните области на Долна Мизия и Скития (сегашна Добруджа), дето в числото на градовете, превзети от хуните, се намира, между другото, и градът Марцианопол, разположен на територията на Добруджа, недалеч на запад от сегашния град Варна.

Хунският съюз от племена под властта на Атила обхващал в състава си множество крайдунавски и крайчерноморски варвари, като се започне на запад от р. Тиса и се свърши с

крайчерноморските акацири — на изток. В него влизат гепиди, остроготи, руги, скити, свеви, българи, панонски и дакийски славяни, алани и др. В последните години на живота си Атила обръща погледите си на запад, към Рим, към Италия, към Орлеан, но претърпява тук редица сериозни военни несполуки. В 453 г. Атила умира и създаденото от него върху огромно пространство многонационално политическо обединение на разнородни племена, често с собствени племенни водачи, като например, гепидския конунг Ардарих, аланския вожд Кондак, остроготския водач Валамир и др., бързо се разпада, във връзка с излизането от него на отделни племена и племенни обединения с тяхните собствени вождове, въстанали против синовете на Атила и сломили тяхната власт. Двама от синовете на Атила — Денгизих и Ирнах — се установили с дружините си на долното ляво крайбрежие на Дунав, а когато скоро след това, в 469 г., Денгизих загива някъде в бой през време на едно от своите нахлувания в полуострова, единствен наследник на Атила остава Ирнах. И, макар че господството на хуните да продължава още известно време съществуването си в районите на долното ляво крайбрежие на Дунав и съседните му области по северния бряг на Черно море, в действителност това са племена, които са влизали някога в голямия хунски съюз, задаващ ужас на Римската империя и разяждащ отдолу основите на нейния рабовладелчески деспотизъм. Византийските автори, които не са ориентирани добре в етнографията на северните варвари, продължават да именуват тия племена хуни, т. е. с името на бившия политически съюз, в който те са влизали някога, макар че с истинските хуни те да не са имали никога нищо общо.

Тая участ не избягват и българите, които са влизали в състава на хунския съюз. Като резултат от това, името б ъ л г а р и не се среща никак например у византийските писатели от VI в. — Прокопий Кесарийски, неговия съвременник Агапий и продължителя на Агапия — Менандър: говорейки за българите, те ги наричат винаги хуни — утургури и кутургури.

Според Прокопия, утургурите, наричани някога другояче — кимериани, живеели отвъд Танаис (р. Дон), между Понт и Меотида, т. е. между Черно и Азовско море. Утургур и Кутургур са двата сина на царя на великия народ хуни или кимериани. След смъртта на баща си те си разделили помежду си народа, който от това време нататък получава в едната си част названието утургури, а в другата — кутургури. Така че Прокопий нарича с името хуни кубанските утургури и кутургури. И съвършено ясно е, защо той ги нарича така. Защото всички минавали тогаз за хуни. Но по-късните византийски историци от IX в., Теофан и Никифор, разказвайки за кубанските утургури и кутургури, говорят за българи.

На споменатите автори от IX в. — Теофан, Никифор и Анастасий — принадлежи и разказът за разделянето на прикавказките българи и за преселването на единия от отредите им отвъд Дунава.

Старите българи за първи път се споменуват в изворите във втората половина на V в., на всеки случай по-късно от хуните. В 482 г. те излизат под собственото си име българи в съобщението за това, че император Зенон ги повикал на помощ против готите. Наскоро след това вече готският крал Теодорих нанисса поражение на българите. А първото появяване на българите на полуострова, в Тракия, се отнася към 499 г. От началото на VI в. (502 г.) тия нахлувания на българите в полуострова стават все по-чести и по-чести, при което българите се явяват ту самостоятелно, ту заедно с хуни, славяни и др. От тоя век, именно, като се започне от 527 г., все по-чести и по-чести стават нахлуванията в полуострова, редом с хуните и българите, още и на славяни и анти. Започвайки от 535 г., изворите говорят за нахлувания в полуострова на гепиди, българи, хуни и кутургури от Азовското крайбрежие. В 558 г. за първи път излизат на сцената аварите, под предводителството на хана Баян, а в 626 г. българите навлизат в Византия вече под властта на аварите, от които българският народ, начело с княза Кубрат, успява да се освободи в 636—641 г.

Около 667 г. Кубрат умира и държавата му, съгласно легендата, се разпада на пет части. Начело на едната от тия части застава третият от синовете му, Аспарух — според гръцките източници, или Исперих — според „Именника" на старобългарските князе.

В 660 г. Аспарух се появява с дружината си за първи път отсам Дунава.

По такъв начин, българите биват означавани в изворите под своето собствено име, понякога редом с хуните, редом със славяните, редом и с други народи, а у писателите от VI в. понякога и направо се наричат хуни.

Не е изключена възможността българите да са влизали някога в хунския съюз от племена, но след смъртта на Атила и с разпадането на хунския съюз да са се отделили от него и да са образували б ъ л г а р с к и съюз, обединил в състава си племена, които са влизали по-рано в хунския съюз и заемали териториално източната му покрайнина, при което главатарството в тоя съюз да е принадлежало на българската дружина, а преобладаващата част от армията му да са съставлявали племената славяни и анти. Последните са излизали против Римската империя понякога под знамето на българския съюз, понякога самостоятелно.

Не е изключена също и възможността отначало, т. е. след смъртта на Атила и разпадането на хунския съюз, гру-

гата племена, образуващи българския съюз, да са били възплавявани именно от сина на Атила — Ирнах.

По такъв начин, аспаруховите българи, започвайки от втората половина на V в., са исторически засвидетелствуван върху европейската територия народ, който е имал в древността територия на разпространението си достатъчно широките пространства от р. р. Днестър и Дунав на запад и до бреговете на Азовско и Черно море и Кубанския край на изток. Те не са хуни или какъвто и да е друг народ, както видяхме това по-горе.

Към времето на появяването на българите в Балканския полуостров, т. е. към края на V в., те са командните висши представители на българския съюз от племена, обединили под своето главатарство разнородни етнически племена, в това число и племената на крайдунавските славяни и анти. Само при такова изтълкуване на историческите събития става ясно образуването в средата на VII в. на първата славянска българска държава на Балканския полуостров така, както я рисуват изворите. След като преминава с дружината си на десния бряг на Дунава, Аспарух, съгласно с договора, взема под своята военна защита седемте неизвестни по име, разположени тук, славянски племена, т. е. разширява областта на възглавявания от него български съюз с включване в територията му деснобреговата част от Дунава, населена със славяни, доброволно повикали го за свой военен водач, който се задължава да ги защищава от аварските нахлувания, за което по-подробно ще кажем нещо по-нататък.

Изложеният по-горе материал ни убеждава в това, че отъждествяването на старите българи с хуните има за себе си също тъй малко основание, както и отъждествяването им с турко-татарите, угрофините и пр., и че всички разгледани от нас по-горе опити за изследване в буржоазната наука на древните (аспарухови) българи представляват хипотези, които са построени на случайни съображения, а затова са и недостатъчно обосновани.

Сега ние стигнахме до момента, когато третият по възраст от синовете на Кубрата, Аспарух, той същият и Есперих, Исперих, Испор и Аспар-Хрук, заемащ с своя съюз на българските племена — уногундурите, както изглежда, най-източните области на Кубратовата държава, застрашаван най-напред от страна на настъпващите хазари, напуска много по-рано от другите си братя пределите на своята крайкубанска родина и в средата на VII в. тръгва заедно с дружината си на запад, преминава през Днепър и Днестър и се настанява в края на краищата в устието на Дунава, в остров Певки.

Според описанията на византийските географи, Певки е бил най-южният и най-големият от островите в делтата на Дунава, в сегашно време вече не съществуващ. По географ-

ското си положение и природните си условия, остров Певки представлявал естествена, укрепена от природата, непристъпна за неприятеля точка. Въпреки това, българите укрепяват своя лагер на острова с висок землен окоп. Тоя укрепен лагер на езика на българите носел названието о г ъ л, което проф. Златарски сближава с турско-кавказкия „а г ъ л“ — заградено място, двор, ограда. Тая дума е разпространена и в съвременния български народен език и означава същото.

Следи от тоя Аспарухов огъл се виждат и до днес в сев.-западната част на територията на бившия остров Певки, в с. Николицел, малко на юг от днешния град Исакча, на долния Дунав. Съдейки по тия данни, пространството на аспаруховия „вътрешен лагер“ не е надминавало един квадратен километър, а цялата територия на бившия остров Певки, заграден с окоп, заемала 48·3 кв. клм. пространство, което дава основание на проф. Златарски да твърди, че числеността на дружината, с която Аспарух е заел острова Певки, е била сравнително неголяма и се е изразявала в 20—25 хил. души, а голямата част от дружината му останала в южна Бесарабия, гдето Аспарух за първи път се настанил след изселването си от крайкавказката родина. Там той също е заградил територията си с окопи, следи от които се запазват и досега в тъй наречените южно-бесарабски пограничен и Галацки окопи, които са служили за северна граница на аспарухова България и след неговото придвижване отвъд Дунава във византийската територия. Тия окопи дават основание на българския историк да изкаже предположението, че Аспарух (Исперих) е прекарал на бесарабска територия доста продължително време и, вероятно, е предполагал да остане тук завинаги. Обаче, вследствие заплашването от страна на хазарите от изток, а от запад и северо-запад от страна на аварите, Аспарух, както изглежда, не се е чувствувал върху заеманата от него територия на левия бряг на долния Дунав достатъчно гарантиран от застрашаващата го опасност откъм изток и откъм запад, и, спомняйки си за старите приятелски българо-византийски отношения при баща си, обръща се към византийското правителство (Констанс II, 642—668 г.) с молба да му отстъпи на съюзнически начала, с признаване върховната власт на византийския император, земя за заселване върху византийска територия. Загрижено за организиране необходимата защита на най-застрашения от страна на варварските нахлувания в полуострова участък от своята територия, византийското правителство посреща добре желанието на Аспаруха и отстъпва на негово разпореждане за заселване територията на острова Певки, на северо-западната покрайнина на сегашна Добруджа, което, както изглежда, става още през времето на Констанс II, т. е. преди 668 г.

След смъртта на Констанса II (той бил убит в Сиракуза

през време на италианската експедиция в 668 г.), с стъпването на византийския престол на Константина IV Погонат (668—685 г.), Византийската империя се оказва в катастофално положение. Несполучливата война в Италия, започната в 662 г. и отново избухнала в 665 г., а също така и несполучливата война с арабите в Африка и в Мала Азия, които войни застрашават столицата на империята откъм суша и откъм море и я държат в обсада включително до 677 г. и т. н., поглъщат всичкото внимание и всичките сили на византийското правителство с въпроса за самозапазване против заплашващия империята най-опасен неприятел, каквито са били арабите. От тия обстоятелства се възползува Аспарух и самоволно премества владенията си от остров Певки на юг в вътрешността на Добруджа до самата линия: Черна вода на Дунава и Кюстенджа на черноморското крайбрежие, и загражда новата си територия с окоп, който се простира от Дунав до Черно море и който и до днес съществува на територията на Добруджа. Византийското правителство било безсилно в това време да предприеме каквито и да е мерки против българите, но, когато в 677 г. арабите снемат обсадата от столицата и отстъпват, Константин Погонат подготвя специална експедиция против българите, която свършва, обаче, с разгром и бягство на византийската армия. Използувайки тоя неуспех, Аспарух премества владенията си още по-надалеч на юг, в областта на гр. Варна, като най-изгодна стратегическа територия за заселване: на север тя била защитена от течението на Дунава, на изток — от Черно море, на юг от източните разклонения на главния Балкански гребен (Стара планина), с лесно защитаеми проходи. Около днешното село Абоба, разположено малко на север от гр. Шумен, на Каспичанското плато, Аспарух си построява укрепен военен лагер, или „агъл", т. е. град в древния смисъл на тая дума, заградено място, кремъл. Тоя „град" заемал площ от 23·3 кв. километра и бил окръжен с висок окоп и с ров. Той бил и първата столица на българските владетели, наричан впоследствие Плиска (Плисков). Някои предполагат, че това е същото име, което лежи в основата на нашия славен град Псков. Ще отбележим мимоходом, че в Черниговската област на СССР, т. е. на бившата територия на източните северяни, и до днес съществува градец на име Плиска. Друг населен пункт с същото име, Плисков, се намира в територията на Виницката област.

Българо-византийските политически отношения, обаче, остават досега неоформени, вследствие на което положението на Аспаруха на служба у славяните в полуострова продължава да бъде под постоянната заплаха от всякакви неочаквани нападения от страна на Византия. За да тури край на това ненормално положение на работите, Аспарух, вероятно в съгласие със съвета на старейшините на славянските племена,

принуждава, с военен натиск върху съседните византийски области, византийското правителство да сключи в 681 г. мир с задължение да му плаща всекигодишна дан. По такъв начин, в 681 г. се полага не само де-факто, но сега вече и де-юре началото на първата българска държава на полуострова — България, която получава и името си от тоя народ, който в лицето на Аспаруха и неговата дружина се явява като необходимата материална база, т. е. мощната, добре организирана военна сила, която осъществява фактически вече образуваното в това време в средата на местното славянско население съотношение на силите в връзка с класовото разпадане и ликвидиране на родовите отношения.

По такъв начин, изходната територия на Аспаруха в неговото напредване в византийска територия е преди всичко крайдунавската и крайчерноморската област на левия бряг на Дунава в границите, определени на запад от Галацкия окоп и р. Прут, на север от южно-бесарабския пограничен окоп, на юг — долното течение на р. Дунав. По време на появяването в тая територия в средата на VII в. на Аспаруха и неговата дружина, тая територия не е представлявала пустиня, а е била заселена от маси славянско в основата си население, вероятно с разпръснати в средата му тук-там и остатки от старите българи — кутургурите, ако те не са били още по това време окончателно разтопени в масата на окръжаващите ги славяни. Влахия, Молдавия, Бесарабия — това е славянска територия. Нейното население се слива териториално с славянското население на северо-източното крайбрежие на Дунава, организирано, както вече знаем, в племенен съюз, съставен от седем неизвестни по име отделни племена. Това обстоятелство разкрива най-важната страница в историята на образуването на аспарухова България на полуострова, страница, изискваща специално разглеждане.

Второ, територията, която била заета първоначално от Аспаруха на северо-източното ляво крайбрежие на Дунава, е влизала някога в състава на хунския съюз, отгдето в византийската традиция е могла да се създаде легендата за хунския произход на българите, за българо-хуните или хунобългарите, без да има в историческата и етнографска действителност никакви основания за себе си, повтаряна, обаче, от съвременните български историци, а и от чешкия историк Нидерле, който смени своята предишна татаро-тюркска теория с хунската.

Трето, българинът Аспарух се явява в крайдунавската област с своята българска военна дружина. Ние изключваме в подобни случаи всяка възможност да се говори за „народ" с всичкия му жив и мъртъв инвентар. Нека помним, че това е било преди всичко дружина, и княз, възглавяващ дадена разбойническа дружина, дружина от люде предприемчиви,

доброволно събрани около него. Тя се е състояла от любители на приключения, търсачи на военна плячка и богатства в чужди страни. По такъв начин, това било преди всичко дружина, а не масов народ. С тая именно дружина, усилена, вероятно, от значително свежо славянско попълване на северо-изток от Дунав, Аспарух в 660 г. се явява на полуострова, гдето още повече засилва нейния състав с местен славянски елемент.

Какво е представлявала от себе си военната дружина на Аспарух по своя социален състав — тоя въпрос не се нуждае от специално разглеждане. Отначало тя е представлявала същото онова, което е представлявала от себе си и всяка друга дружина в племенното варварско общество на даден етап на развитие на неговите производителни сили и социални отношения. Отначало това са били частни, доброволчески военно дружинни обединения, групирани около своя водач и занимаващи се под ръководството му с грабеж, и които съдействуват за възникване в последствие на кралската власт.

„След завоеванието на Римската империя, — казва Енгелс за германските дружинни обединения и техните водачи, — тия люде от дружините на кралете образуваха редом с свободените и с римските придворни втората от главните съставни части на по-сетнешното дворянство".

Също такава е била по характер, организация и по развитието си, т. е. в своята диалектика, в връзка с развитието на племенното общество, прерастващо в съюз на племена и в държава, — също такава е била и българската военна дружина на Аспаруха. На тая преходна стадия от племенен съюз към държава, на която стадия историята заварва славянското общество на полуострова, военната дружина на Аспаруха, оставайки както и по-рано доброволческа организация, вече не е била, обаче, примитивната грабителска дружина от началните периоди на родовия строй, но е представлявала образуващ се или вече образуван, технически добре снабден корпус от личната гвардия на Аспаруха и в същото време висша командна класа на славяно-българското общество, разбогатяла от военно-грабителските си авантюри. За това говорят съвършено ясно, отчасти, и археологическите данни от разкопките на военния лагер в първата столица на Аспаруха — Плиска. Тия разкопки бяха прекрасно издадени от Руския археологически институт в Цариград. Разкопките се извършваха от руския учен, добрия познавач на българската история, академика Ф. Ив. Успенски. До последно време тия разкопки се пазеха грижливо. Всички ценности от военен и битов характер, които рисуват високо развитата култура на българския народ, се пазят сега в България. Тоя корпус именно е отделил от себе си българското дворянство, господствуващата управляваща класа на аспаруховата държава.

В ролята на какъв се явява Аспарух с своята дружина на Балканския полуостров, в област населена от славяни, в славянска племенна среда, в местното славянско общество, което е представлявало доста значително съюзно-племенно обединение с характерния за него социален строй и социални отношения?

Обстоятелството, че местните славяни не са оказали на Аспаруха никаква съпротива при нахлуването му в тяхната територия, съвършенно ясно говори, че нахлуването на Аспаруха в полуострова е било предварително съгласувано от него не само с византийското правителство, но и с местното славянско население в лицето на неговите племенни старейшини, или с техния племенен съвет, а може би е станало и като резултат на почин от страна на самите славянски водачи. В всеки случай, още първите административни мероприятия на Аспаруха, изразили се в териториалното преразпределение на славянските племена по най-застрашените области, на запад — от страна на аварите, и на юг — от страна на гърците, с цел да се укрепят определени стратегически пунктове, според свидетелството на Теофана, били направени въз основа на договор. Това говори, че славянският племенен съюз предприемал, по такъв начин, мерки за самозащита против застрашаващите го от северо-запад и от юг неприятели, т. е. мерки за политическо самоопределение.

Това е, в живота на славянското общество на полуострова без съмнение, момент на вече станалото прерастване на племенния съюз в държава и в народ, което нещо е в тясна връзка с наличността на вече образуваните тук по това време, в недрата на местното славянско съюзно-племенно общество, съответни социални предпоставки, като натрупване на частна собственост и значително класово разслоение. Славянските родоплеменни жупани по това време вече прерастват в едри частни собственици, земевладелци и скотовъдци, и съсредоточават в ръцете си големи материални богатства. По такъв начин, опирайки се на показанията на византийските автори от VI в., на Прокопия и стратега Маврикий, ние имаме всички основания да предполагаме, че славянското общество на полуострова, в смисъл на своя социален строй, представлява по това време, т. е. в първата половина на VII в., организация, в която частната собственост е пуснала вече дълбоки корени и е нанесла решителен удар на първобитните семейно-родови отношения и е подготвила прехода към новото феодално общество. По такъв начин, израстналите в процеса на възникване и натрупване на частната собственост и класово разслоение на обществото нови производствени отношения подготвят и у крайдунавските славяни на полуострова всички условия, необходими за ликвидиране родовите отношения и възникването на нови феодални отношения и феодална държава. Така България, като първа

славянска държава на полуострова, възниква в процеса на вътрешните социални размествания в средата не на българското, а именно на местното славянско общество, но получава политическото си име от народностното име на своя първи основател на династия, който, опирайки се на мощната военна сила на самото местно славянско население, оформя в 681 г. международното положение на страната и на нейното население с специален договор с Византия.

Страната получава името България, а не някое друго, най-вероятно затуй, че това име отдавна вече е било добре известно в Византия поради приятелската ѝ кавказка България на Кубрата, предвид на което това име не само не внушавало никакви опасения на византийското правителство, наплашено от непрекъснатите славянски нахлувания, но напротив, давало големи надежди за традиционни, добросъседски, съюзнически отношения и военна помощ против северните варвари, толкоз повече, че страната и народа ѝ в дадения случай представлявал непосредственият син на почетния и изпитан стар приятел на Византия — на Кубрата. При това още и самият Аспарух, като влиза в връзка с византийското правителство, съзнателно се отказва на първо време от каквито и да е агресивни намерения спрямо Византия; той настоява само да му се отстъпи територия за заселване и да му се осигурят права за нейната неприкосновеност и, второ, да му се изплаща, според старата традиция на византийско-варварските отношения, годишна субсидия, която в същност, предвид на своята всекогодишност, се превръщала се в данък, с който византийското правителство, от една страна, се откупвало от варварите, а от друга — купувало тяхното приятелство и военен съюз. Без съмнение, Аспарух е вземал предвид всички тия обстоятелства, като се оказва в дадения случай отличен дипломат, който не се стеснява, впрочем, с промяната на международната политическа обстановка, да измени рязко наскоро след това общата линия на отношенията си с Византия и да промени мирния тон на първите си разговори с византийското правителство на тон за решителни искания, поддържани от внушителната сила на оръжието. Това нещо принуждава византийското правителство да приеме безусловно всички искания на Аспаруха и да сключи с него в 681 год. договор, с който се създава първата славянска държава на полуострова — България.

Следъ всичко казано ние идваме до следното заключение: не Аспарух със своята пъстра по народностен състав дружина е инициатор и създател на първата славянска държава на полуострова, а местното славянско общество, т. е. самият славянски народ. Това е основното. Аспарух е бил на разположение на народа, билъ е на служба при него

като военен агент и военна сила, което нещо, съвършено естествено и неминуемо за класовото общество, довежда твърде скоро до узурпиране от страна на Аспаруха и на аристокрацията му на политическата власт и до надмощие над местната славянска племенна аристокрация. Ако пък тая аристокрация влиза около 660 г. в договорни отношения с Аспаруха, това се обяснява с туй, че тя е била добре запозната с него още от по-рано, понеже той е стоял недалеч от нея отвъд Дунава, в средата на родственото й славянско население; защото Аспарух е бил нужен на балканските славяни, като готова, добре организирана военна сила за защита на заеманата от тях територия на юг против Византия и на запад против аварите; защото така постъпват всички славянски племена: когато те имат нужда от въоръжена сила, поканват князете. Когато, например, между новгородския княз Александър Ярославич Невски и новогородските магнати настават някакви недоразумения, той скъсва съглашението с Новгород и отива в Суздал. Но когато след това на новгородци им потрябвала солидна въоръжена сила и опитен пълководец за борба с ливонските рицари, те отново го поканват при тях на служба. Това е обикновеният ред у старо-славянското племенно преддържавно общество в случаите, когато главатарят на племето или на племенния съюз не е едновременно и военачалник. И най-после, Аспарух сключва договор с върховния съвет на славянските племена, понеже от съюза с балканските славяни имал нужда и самият той: тоя съюз разширява сферата на неговото влияние по десния бряг на Дунава, създава нов извор за увеличаване богатствата му, засилва военната му мощ и с това именно му дава възможност, като пренесе военната си база върху византийската територия и използува поддръжката на местното славянско население, по-уверено да преговаря с византийското правителство. И той на драго сърдце премества военния си лагер отвъд Дунава, върху съюзната територия на местните славянски племена, без да прекъсва, заедно с това, връзките си с левобрежните славяни.

Съгласно с показанията на изворите, Аспарух се настанява върху деснобрежната територия на долния Дунавъ (Добруджа, Делиорман, Герлово), заета от съюза на седемте славянски племена, неизвестни отделно по племенните си наименования, а също и на племето севери, въз основа на специален договор (пакт) с местното славянско население.

Съдържанието на тоя пакт не ни е известно, но може да се предполага, че то се е свеждало до взаимни задължения, по силата на които Аспарух е поел функциите на военен водач и в съюза на деснобрежните славянски племена, заплашвани откъм северо-запад от аварите, а откъм юг — от ромеите, т. е. византийците, което нещо е създавало за южнодунавските славяни по-сложна политическа обстановка, от-

колкото оная, в която са живеели левобрежните крайдунавски славяни, заплашвани по това време само от аварите. По такъв начин, пренасяйки военната си база от северното крайбрежие на долния Дунав върху територията на южното крайбрежие, Аспарух, както подчертах това по-горе, разширява военните си функции и става сега, въз основа на специалния договор с деснобрежните крайдунавски славяни, военен водач и на северните и на южните крайдунавни славяни, съставляващи изцяло един и същи славянски народ и говорещи на един и същи славянски език.

Затвърдил се така върху десния бряг на Дунава като военен водач и княз на местния съюз на славянските племена (а такива били князете у всички славянски племена в средните векове), Аспарух незабавно предприема редица мероприятия от отбранителен характер, насочени както против аварите на северозападната територия на деснобрежните отсамдунавски славяни; така и против Византия на южната територия, извършвайки редица размествания на останалите славянски племена в най-застрашените, в смисъл на неприятелски нахлувания, области.

Какво е представлявала по това време в културно и национално-битово отношение дружината на Аспаруха? Ние вече имаме всички основания да предполагаме, че старото основно българско ядро било представено в нея от твърде незначителен количествено елемент, и при това предимно в състава на командните дружинни представители, т. е. на най-близките около Аспаруха. А масата от аспаруховите дружинници била твърде значително, ако не изключително, съставена от славянски елементи.

Кой елемент от дружината на Аспаруха в 681 г. е бил по-значителен — старият български или новият славянски, — тоя въпрос ние оставяме открит, поради отсъствието на необходимите данни за какъвто и да е конкретен отговор на него. Но тоя въпрос, естествено, застава напреде ни, ако вземем под внимание всички подробности в славянско-българските отношения, с които се е съпровождало въдворяването на Аспаруха върху територията на българските славяни. Може да се мисли, че в културно и национално-битово отношение дружината на Аспаруха съвсем малко се е отличавала от местното масово славянско население. В етнографско отношение тя не се е отличавала съществено от масата на славянското население.

По-дълбока разлика в културно и национално-битово отношение отначало е можала да съществува само между местното масово славянско население и аспаруховото дворянство, т. е. командните представители на аспаруховата дружина, най-близките сътрудници на Аспаруха, неговият съвет и окръжаващата го свита. Но и в средата на тоя социален

слой на аспаруховото общество в връзка с политическите успехи на Аспаруха и най-близките му приемници, е трябвало твърде скоро, неизбежно, да се образува значително славянско наслояване от местната славянска аристокрация, по простата причина, че българското ядро на аспарухово дворянство всяка година намалявало все повече и повече, а интересите на управлението на териториално разрастващата се с всеки нов владетел държава изисквали, напротив, неговото попълване. Това попълване върви неизбежно по линията на растежа на славянския елемент в състава на аспарухово дворянство.

Границите на аспарухова България, т. е. на първата славянска държава върху полуострова, образувана формално в 681 г., са следните: на изток — устието на р. Днестър и крайбрежието на Черно море в южна посока чак до предпланините на Стара планина; може би, според предположението на проф. Златарски, до устието на р. Камчия и Камчийското възвишение; на юг, започвайки от черноморското крайбрежие, границата върви по главния Балкански гребен (Стара планина) чак до р. Огоста, после по тая река до с. Хайредин, откъдето, по окопа стига на север до самия Дунав. Северната граница на аспарухова България, може да се предположи, според археологическите данни, се е образувала от линията, която започвала от Дунава на запад, малко по-южно от гр. Турно-Северин (с. Хиново), пресичала цяла Влахия и се завършвала на изток пак на Дунава, няколко километра по-южно от гр. Браила; оттук тя върви в северна посока по Дунава, после по р. Серет до Галацкия окоп (12 клм. от устието на Серет), по Галацкия окоп до р. Прут, по р. Прут до с. Вордулуй-Исак, отгдето се отправя на изток по южнобесарабския окоп чак до езерото Кундук, разположено немного северо-източно от делтовото устие на Дунава, и след това, предполагаемо, покрай черноморското крайбрежие през р. Днестър към Буг, а може би, и по-далеч на изток чак до хазарската граница.

Възникването на славянска държава в пределите на Византийската империя е факт от голямо прогресивно значение. Византийската империя в VI—VII в. си остава още държава с робовладелчески строй, която при това значително се засилва след завоеванието на Римската империя от германските варвари. Първата славянска държава, която възниква върху територията на Византийската империя, носи със себе си нов начин на производство. В границите на своята държава славяните унищожават робовладелческия строй и турят начало на новата обществено-икономическа формация — феодализма. В това отношение варварската славяно-българска държава, израстнала и образувана върху византийска територия, обновява в известна степен Византийската империя, прави дълбока

пукнатина в стареещия робовладелчески строй на Византия и ускорява процеса на образуването на феодалната обществено-икономическа формация. Варварите българи и славяни съдействуват за обновлението на Византия, също така както германските варвари обновяват римската империя, като унищожават в нея робовладелческия строй. В това отношение славяно-българската държава на Аспаруха и нейната борба с Византия представляват прогресивно явление в развитието на човешкото общество. Всички опити на робовладелческа Византия да сломи и задържи растежа на младата феодализираща се държава, естествено, претърпяват пълна несполука, въпреки че византийците разполагали с големи материални и военно-технически възможности.

*

Възникналото в 681 г. първо българско царство просъществува до 1028 г. когато Византия успява, най-после, след дълги усилия и настойчива борба, да го ликвидира и превърне в своя провинция.

Вътрешното положение на България през това време се характеризира: 1) с борба за политическо преобладаване между българската и славянската групировки в недрата на племенните върхове на българската и славянската общественост, т. е. с вътрешната класова борба, изострила се върху почвата на чуждонационалното потисничество и завършила, в края на краищата, с победа на славянската племенна аристокрация: 2) с борба за власт между представителите на отделните български родове, които издигат свои династии (Дуло, Вокил, Угаин); 3) с териториално разширение на държавата, като била включена в нейния състав значителна маса славянско население в полуострова; 4) с засилване на вътрешната и външна мощ на държавата и растежа на нейното културно уреждане по византийски образци, като велика държава, съобразно с огромния растеж на нейното външно могъщество; 5) и едновременно с това — с зараждане и нарастване у масите на славянското селско население в страната, потискано от експлоатацията на господстващите класи, на широко социално движение от революционно рационалистически характер, известно под името богомилство, което скоро излиза извън пределите на България и придобива световен характер, изваждайки от недрата си катарите в Италия, албигойците в южна Франция, чешките реформатори на чело с Хуса и Хелчицки и, може да се предполага, руските стриголници в XIV в.

Класовата борба на върховете на славянската племенна аристокрация против чуждонационалното потисничество завършва още в края на IX в., при управлението на княза Борис-Михаил (852—888 г., умрял в 907 г.) с победа на славян-

ския елемент. Тая победа стои в тясна връзка с териториалния растеж на държавата и с включването в състава ѝ на все по-нови и нови територии, населени с славяни, и се явява като естествен резултат от бързото стопяване на числено намаляващия елемент на българската аристокрация в числено нарастващата маса на славянското население на държавата. Тая именно победа на славянския елемент в средата на управляващите върхове на българската държавност ознаменува ликвидирането на етническия дуализъм вътре в славяно-българската държавност, т. е. ликвидирането на вътрешните класово-национални противоречия, което, несъмнено, е съдействувало за стабилизацията на вътрешния политически и културен живот на младата държава и на международните ѝ отношения. Това ликвидиране на етническия дуализъм вътре в върховете на славяно-българската общественост намира отражение, частно, и в това, че в началото на X в. от страниците на документите и литературните паметници, когато те говорят за България и българския народ, изчезва различаването на славяни и българи, на славянски език и български език и др. т., и на сцената се явява само един термин — българи, български народ и български език, като синоним на славянския народ и на славянския език.

По такъв начин, старите аспарухови българи, независимо от етническата принадлежност на основното командно ядро, твърде рано изчезват в масата на славянския народ и слизат от историческата сцена, като оставят, обаче, своето име на държавата и на обединеното от тая държава, в нейните политически граници, в един народ разкъсано до тогава многоплеменно славянско население на полуострова.

Съществува, обаче, предположение, че аспаруховите българи не са изчезнали, а продължават и до сега да живеят на полуострова. Това са гагаузите в източна България (Г. Занетов, 1902 г.), или делиорманските турци, т. н. гаджали и гагаузи (братя Карл и Херменгилд Шкорпил, 1886—1943 г.). Против тия предположения с сериозни възражения излязоха проф. Милетич в 1935 г., лекторът по турски език Д. Гаджанов в 1911 г. и професорът от Краковския университет Ковалски, които опровергаха достатъчно убедително наличността където и да е върху територията на съвременна България на население, което би могло да се разглежда, като остатък от въпросните аспарухови българи.

КЛАСИ И КЛАСОВИ ОТНОШЕНИЯ В ЕПОХАТА НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

От **Жак Натан**

Изследователите на българското възраждане обикновено отбягват да се занимават с въпроса за класите и класовата борба в епохата на възраждането. И до колкото някои от тях бяха принудени да спрат вниманието си върху този важен и основен въпрос на епохата, това се правеше или за да се отрече съществуването на класи, или за да се даде неправилна характеристика на класовите сили през тази епоха. Досегашната официална историография се стремеше да докаже, че през епохата на възраждането в борбата участвува целият народ, и че българският народ през тая епоха е неделим и представлява едно цяло.

Обаче, конкретният живот ни дава изобилен материал за идейните и политически борби всред българската общественост до освобождението. Съществуването на партийни групировки и идейни течения всред народа никой не може да отрече. „Обаче, както споменахме по-горе, нито българският народ, нито българската интелигенция не представляваха една хомогенна маса. В доосвободителна България имаше партии и партизанство“ (д-р Б. Минцес, Държавнополитическите и социалностопанските идеи в българската доосвободителна литература. — Сборник за народни умотворения, т. XVI—XVII, 1900, стр. 19).

Партийните и идейни борби бяха израз на различните социално-класови сили, които се оформяваха в страната през епохата на българския ренесанс. Предпоставката за оформяване на класите беше ръстът на материалните производителни сили към края на XVIII и първата половина на XIX век. Още покойният проф. Ив. Д. Шишманов обърна внимание върху голямото значение на икономическия фактор за възраждането. Без създаването на известно материално богатство, без оформяването на икономическата сила в градовете не можеше да се развие целият онзи процес на просветна и културна дейност, която се забелязва през първата половина на деветнадесетия век. Редица нови изследователи на въз-

граждането също така не са пропуснали да спрат вниманието си върху голямото значение на икономическия фактор (виж Хр. Гандев, Фактори на българското възраждане. София, 1943).

Ръстът на материалното богатство доведе до разлагането на натуралните отношения и до бавното, но сигурно развитие на парично-стоковите отношения в града и селото. Още от XVIII век започва процесът на разложение на спахилъка, като резултат от процеса на разложението на турската военно-феодална система, и се създадоха основите на чифликчийството. В градовете към края на XVIII в. и първата половина на XIX в. се оформява богато занаятчийско производство, работещо за широките турски пазари. Това беше масово стоково производство не за нуждите на местния пазар, а за нуждите на широките турски пазари и в много случаи и за пазарите извън границите на турската империя. През същото това време в градовете изникна фигурата на търговеца. Последният се явява вече главна фигура, централна икономическа сила. През този период (края на XVIII век и първата половина на XIX в.) от българските земи се изнасят доста големи количества суровини и се внасят редица произведения и стоки от европейските страни. „Износът от българските земи се намирал до голяма степен в ръцете на български търговци, които работели едновременно и като вносители на европейски стоки. Следователно, част от оборотния капитал и печалбите на тази търговия са били българска собственост" (Хр. Гандев, Търговска обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX век. — Годишник на Соф. у-т, т. XL, 1944, стр. 24). Според изследванията на същия автор, в първите десетилетия на XIX век годишният обмен е достигал над 15 милиона пиастри. Богати търговски колонии се създават извън границите на българските земи — в Цариград, в Ромъния, в Одеса и другаде.

Този икономически подем на страната бе необходимата предпоставка за изникването на класите в епохата до освобождението. Какви класи се оформяват през това време?

Първата социална сила бе чорбаджийската класа. По въпроса за чорбаджийството имаме най-разнообразни изказвания. Тия, които искат да реабилитират предателските дела на тая класа обикновено развиват възгледа, че чорбаджиите не представляваха някаква организирана класова сила, а отделни единици, които според нрава си са определяли и отношението си към народа и народната борба. Изворите. обаче, показват, че чорбаджийството представляваше богата социална група, притежатели на земи и представители на лихварския капитал в селото и града.

Отначало чорбаджийството се яви като посреднически институт между покорения народ и турската власт. По този

въпрос Бобчев пише: „Чорбаджийството в турско време е било обществено-държавна служба. То се е появило и съществувало от много ранно време в турската държава, като е било уреждано според обичая или в вид на народно представителство (миллет-векиллик), или като посредническо полицейски институт“ (С. С. Бобчев, Канун-наме от 1857 г. за чорбаджилъка в Търновския санджак. Принос към правната ни история от времето на турското владичество. — Списание на Българската академия на науките, кн. XXIX, 1923, стр. 89).

Процесът на разлагането на спахилъка и преходът към чифликчийството е в същото време и епохата, през която чорбаджийството се сформява като отделна класова сила в страната. Чорбаджиите използуват властта и обществено си положение за ограбване на народа, за обсебване на земята, за насилствено изгонване на селяните от имениятa им, за организиране на грабеж посредством лихварството и пр. Върху този факт обръщат внимание и редица пътешественици, които минават по българските земи през това време. Така, пътешественикът Оливие пише за чорбаджиите: „Тази служба се изпълнява даром обикновено от най-богатия или от най-образования човек в селото. Но може би с право повечето от кехаите се обвиняват в това, че стават едно с пашите, съдействуват им в техните насилия и почти винаги се обогатяват за сметка на ония, които би трябвало да защищават и покровителствуват“ (цит. по Н. Милев, Известия за състоянието на Турция в края на XVIII в. — Списание на Бълг. академия на науките, кн. VI, 1913, стр. 40).

Интересен материал за грабежите на еленските чорбаджии ни дава в брошурата си Юр. Юр. Грънчаров (Произход и епоха на еленските чорбаджии. Елена, 1925, стр. 26-27). „Населението в Еленско било разделено между чорбаджиите на рая, която строго е подчинена на господаря си. Чорбаджиите били върховни представители в Еленско пред турските и гръцки власти. Събирачи на държавните данъци, те налагали и свои лични, които десеторно били по-тежки от държавните. Всеки от раята е длъжен да работи межия на чорбаджийските имоти, да доставя по същия начин материал за строеж на чорбаджийски къщи, воденици, плевници, зидове и пр., да носи подарък на чорбаджията от всички свои произведения, които се удвояват, ако се зажени чорбаджийски син или дъщеря.“

За грабежите на чорбаджиите пишат и вестниците и списанията до освобождението. Така, „Българска дневница“ (1857 г.) пише за прочутите еленски чорбаджии: „Шест часа разстояние далеч от Търново е село Елена до 1000 и повече къщи. Жители му са все българи, и управлявани са от няколко си старейшини свободно, без никакво чуждо влияние, само що имат едного турчина за знак от страна на правителството субаш. От Елена зависят повече от 6000 челяди (домородства) на-

около живеющи в малки селца българи, които назовават колиби и колибари. Тия бедни колибари, ако и да живеят в прости колиби (хижи), както ги наричат, разделени са обаче от еленските чорбаджии (яничари) по 100, по 200, даже по 600 домородства, и зоват са рая Хаджи Николова, Хаджи Христоза, Хаджи Йорданова и пр., т. е. два пъти рая, и султану и вишеречения чорбаджия, кои приплащат всеки вид даждия в Търново за без оръжие усвоена си рая. После събират колкото им е по воля. Бедните селяни никога не се отплащат от натоварения им безправедно дълг. От година на година повеч задлъжняват. Тия еленски панове не пропущат в тия селца ни едного купца, за да купи от селските там производи нещо, кои производи са: коприна, вълна, овци и пр., но вземат на сила труда на бедните с долна и побиена цена. Селци или работят тлъки кату влашки цигани без заплата на лозия и другаде, де имат потреби. Носят им без заплата сирене, масло, кокошки, прасета, агнета по длъжност и по няколко пъти на година, с една реч употребяват ги като роби, само що не могат да ги продават, но син наслежда бащина си рая, и никоги бедни селянин не може да се отпише от това двойно поданство. Тия еленски панове имат голямо влияние и в цяло Търновско окръжие."

Чорбаджиите са били прекупвачи на данъците, търговци на добитък (джелепи) и притежатели на големи парични средства (под формата на лихварски капитал). За известния чорбаджия Михалаки Гюмюшгердана Найден Геров пише в доклада си от 28. XII. 1857 г.: „В време на войната, като се ползувал от званието доставчик на плат за войската, той ограбил селяните, като отнемал от тях вълната по цена, определена от самия него, и ги заставял да тъкат безплатно плата, като спечелил по този начин милиони. Сега (по време, когато е писан рапортът) ревизорът, който разкри така добре злоупотребленията на двамата губернатори, членовете на меджлиса и други, няма разрешение от началството да разкрие и кражбите на Гюмюшгердана, за което той с съжаление ми говореше. По този начин Гюмюшгердана и сега продължава безнаказано да заставя жителите от цялия окръг Ахър-Челеби да му работят безплатно — те са негови роби. Безплатната работа в полза на Гюмюшгердана продължава" (цит. по Мих. Димитров, Събрани съчинения на Хр. Ботев, София, 1940, т. I, стр. 67—68).

Христо Гандев ни дава в книгата си „Ранно възраждане" (стр. 56) фигурата на друг тип чорбаджия — Стоянчо Груйоглу от Казанлък — едър търговец на добитък и прекупвач на натуралните данъци в южна България. Чорбаджи Стоянчо бил пълен господар не само на стопанския и обществен, но и на частния живот на казанлъчани, които понасяли дълги години

игото на този своеобразен сатрап, който венчавал и развеждал, глобявал и затварял, бесел и свалял от бесилката по свое разбиране, а понякога и по настроение; той дори събирал и владишките берии от Казанлъшко чрез свои агенти.

Такива чорбаджии могат да се наброят в почти всички градове и села на страната. Те бяха силни с икономическата си сила и с това, че бяха оръдие на турската власт. Чорбаджийството като класа бе придатък на новите форми на турския феодализъм, на превръщането на спахийството в чифликчийство. Чорбаджийството като класа беше придатък към турската феодална система и крепител на турския феодален и политически строй. Чорбаджиите бяха не само експлоататори и грабители на своя народ, но и противници на всякакви народни борби, били те духовни или политически, насочени срещу интересите на турската султанска власт. Те се чувствуваха добре и богатееха при властта на турските султани и бейове. И ето защо българските революционери така ненавиждаха българските чорбаджии и ги смятаха за по-големи врагове на народа от самите турци.

Отрицателната роля на чорбаджийството като класа в обществения живот до освобождението ни най-малко не означава, че отделни чорбаджии не са могли да играят положителна роля, но тяхната дейност ни най-малко не оправдава предателската и отрицателна роля на чорбаджийството като класа.

Втората главна социална сила, която се създаде в епохата на възраждането, бе търговско-индустриалната класа. Тая класа трябва рязко да бъде разграничена от чорбаджийската и не бива да се смесва с нея. Търговско-индустриалната класа се създаваше от ония градски елементи, които бяха носители на новите стоково-парични отношения. Това бяха занаятчиите, които произвеждаха масово стоки за пазара, манифактурните заведения и търговците. Тия елементи бяха носителите на новите буржуазни отношения, които се зараждаха в страната. Академик Н. С. Державин в лекциите си по българска история (под печат в „Партиздат“) пише: „По този начин към началото на XIX в. българската буржоазия вече укрепва значително. Този процес на консолидация на националната буржоазия у българите се намира в тесни връзки от една страна с растежа на градовете и развитието в страната на капитализма, а от друга страна с все по-широкото вмъкване на турския пазар в западноевропейския капиталистически стокооборот.“ Вмъкването на Турция в западноевропейския капиталистически стокооборот и развитието на капитализма в самата България доведе до засилването и на позициите на тази нова буржоазна класа, която се оформяваше в страната. Търговско-индустриалната класа през този период играе прогресивна роля, тя е представител на новите по-високи форми на производството. Тази класа има ясно очертани по-

зиции по всички обществено-политически въпроси на епохата.

Смесването на тая класа с чорбаджийството не дава възможност, пречи да се изясни ролята на търговско-индустриалната класа като положителна в епохата на българския ренесанс. Чорбаджийската класа тегли назад, а тая нова прогресивна класа в градовете води събитията напред. Тя се явява организаторка на материалния прогрес и на новите културни и просветни задачи, които епохата беше издигнала. Още проф. Шишманов смесваше новосъздаващата се буржуазна класа с чорбаджийството (виж. Ив. Д. Шишманов, Увод в историята на българското възраждане. — Сборник „България 1000 години", София, 1930, стр.291—292). Редица нови автори вървят по неговия път и изпадат в същата грешка. Чорбаджийската класа е неразривна съставна част на феодалните отношения, макар и на по-новата форма на феодализма — чифликчийството, докато, търговско-индустриалната класа е носител на новия буржоазен ред, на новите буржоазни отношения, които се създават в страната към края на XVIII и първата половина на XIX в.

Третата социална сила беше селячеството. Българските селяни понасяха най-тежко турското робство. Положението на българските селяни се влоши особено в периода на упадъка на Турция, когато турските феодали отправиха погледите си към земята и чакаха да извличат доходи за своя разкошен и развратен живот в градовете от раята. Не случайно селяните се вдигат все по-често на стихийни въстания, които в основата си имат социален характер. Българските селяни от епохата на възраждането не представляват вече една безцветна маса, те започват да се осъзнават политически и стават главната масова сила в обществените борби на епохата. Те са най-ярките противници на политическото робство, защото в борбата за национално освобождение те виждаха и залог за социалното си освобождение; те са врагове на турската власт, на турските феодали и на техните крепители, българските чорбаджии, както и най-големи борци срещу гръцкото духовно робство и гръцките духовници вследствие на икономическия гнет и експлоатация, на които бяха подложени от гръцките духовни власти. Огромна част от българските селяни се намираха в крепостна и полукрепостна зависимост; друга част бяха сплотени в задругите и селските общини. Самостоятелните селски производители се свързваха с градския пазар и страдаха от гнета на турските феодални отношения. Основната част от селячеството беше на страната на новите прогресивни сили, които се зараждаха в страната. Селяните бяха носители на демокрацията и прогреса.

Кримската война (1853—1856 г.) внесе големи изменения в социално-класовите сили на страната. По силата на Парижкия мирен договор, Турция биде въвлечена в водовъртежа на западноевропейския капитализъм. Западноевропейските стоки,

влизащи свободно в Турция, конкурираха българското занаятчийско производство. През шестдесетте и седемдесетте години на миналия век имаме масово пропадане на занаятчийството; цветущите занаятчийски центрове се превръщат в развалини. В същото време имаме повик за модернизиране на занаятите, за приспособяване към новите технически нужди на момента. Иван Богоров проповядва нуждата от сдружения, правят се опити да се основават акционерни дружества, поставят се основите на модерни, индустриални предприятия. Това разслоение в градовете доведе от една страна до масово обедняване и пролетаризиране на самостоятелните стокопроизводители (занаятчиите) и до издигане на един горен слой от богати занаятчии, които се трансформират в индустриалци и богати търговци.

В селото след Кримската война също така настават промени. Въпреки „Хати-хумаюна" (1856 г.), никакви фактически реформи не се направиха за подобрение положението на селското население. Данъците се увеличаваха, за да се посрещат увеличените нужди на държавата; част от земята минаваше в ръцете на богатите българи, които я закупваха от турските феодали, нуждаещи се от средства за своя разгулен живот в градовете. Селото започна да страда от една страна от оковите на феодалната експлоатация и от друга страна от новите стоково-капиталистически елементи, които си пробиваха път в страната. Селото започва да се пролетаризира, почва се процесът на разрушаването на стария патриархален и задругарски живот. През този период имаме голям брой освободени от земя селяни, които търсят препитание в града или пък емигрират в чужбина. Такова дълбоко класово разслоение не можеше да не се отрази върху обществения живот и обществените борби в епохата след Кримската война.

В първия период на възраждането обществените борби имат по-определен характер. В страната се оформяват две обществени сили: чорбаджийската партия и партията на младите. Чорбаджиите поддържат стария ред, те са крепители на турското господство, проводници на антинародната политика на турската султанска власт и на гръцкото духовенство. Чорбаджийството като класа се обявява против всякаква просвета и култура за народа и против всякаква духовна свобода. Чорбаджиите се чувствуват пълни господари на имота, живота и честта на народа и са съзнателни крепители на политическото господство на турските султани.

Партията на младите обединява носителите на новата форма на производството — занаятчии, търговци и градската и селска беднота, всички самостоятелни стокопроизводители в града и селото. Тази партия е носител на новата материална и духовна култура, тя се издига начело на обществе-

ните борби и води решителна борба против чорбаджийската класа и цялата система на политическо и духовно робство. Само че в първия период на възраждането тази борба не излиза извън рамките на борбата за просвета, книжнина, икономически права и свободи (след Хати-шерифа от 1839 г.). Най-високия си пункт тази борба достига в искането си за извоюване на самостоятелна българска черква. Историята на българските градове през тази епоха е богата с борби, и то ожесточени, между тия две класови сили. „През 1862 г. в Котел партията на младите се беше организирала и усилила" (Д-р Ст. Томов, Моето детство и ученичество в Котел. — Сп. „Българска мисъл", год. XI, кн. 5, стр. 320). „Народът — пише А. С. Цанов — е разделен на две партии: млада партия и стара партия. Младата партия иска някои преобразования в народоцърковните ни дела, а старата партия — напротив, иска строго да държим всичко по старому, сиреч, всичко да си е все тъй, както ни го оставиха фенерските владици" (А. С. Цанов, Народните ни общини. — „Летостструй" 1874 г., стр. 174, цит. по Мих. Димитров, Съч. на Ботев, т. I, стр. 83). Любен Каравелов пише във вестник „Свобода": „Както цариградските българи, така и цяла България са се разделили на две партии, на стари и на млади, на чорбаджии и на хора, на турчелии или гръкомани и на български родолюбци (Л. Каравелов, в. „Свобода", год. II, бр. 3, стр. 21).

Същото това положение се забелязва и сред емиграцията. И там имаме обособяване на партийни течения с различни програми. Тия различни партийни групировки отразяваха интересите на различните класови групировки всред емиграцията. Особено след Кримската война имаме промени в състава на емигрантите. В Букурещ още преди Кримската война нахлува една нова емиграция от пролетаризирани и полупролетаризирани слоеве; тая емиграция се засилва след Кримската война. В изследванията на академика Державин се сочат три основни политически течения всред емиграцията в Букурещ: първо, — крайно дясна група — „Добродетелната дружина" — представители на търговско-финансовата буржуазия, с политически орган в. „Отечество"; второ, — средна група, начело с Ив. Касабов — представители на дребната буржуазия и, интелигентска група, създали Български централен таен комитет; трето — лявата група на Раковски — обединяваща революционната младеж от средата на бедното селячество, пропадащото занаятчийство и трудовата интелигенция (виж Н. С. Державин, Лекции по българска история, под печат на български, издава Издателството на БРП к).

Тия три политически групировки имат различни политически програми, сочат различни източници за освобождението на страната. „Добродетелната дружина" разчита изключително на външни сили и главно на помощта на Русия, групата на

Касабов, тъй наречените „дуалисти", излязоха с известния мемоар, с който искаха създаването на дуалистична монархия под скиптъра на турския султан, партията на Раковски разчита на революционните сили на народа и иска освобождението да дойде по пътя на революцията. Раковски бе родоначалник на българската революционно демократическа идеология. Той е създател на четническата тактика.

Периодът след Кримската война донесе ярко поляризиране на социалните сили, а това от своя страна доведе до избистрянето на политическите сили и до оформяването на политически партии с ясни политически платформи. Създаде се през този период — 60—70-те години на миналия век — революционната партия и се оформи революционната идеология на българските национални революционери. В революционната партия се сплоти цялата народна демокрация (градски и селски производители, пропадащи занаятчии, пролетарски и полупролетарски елементи от града и селото, народната интелигенция и част от радикалната буржоазия, която, след разрешаването на черковния въпрос, обърна погледите си към революцията). Една част от буржоазията продължаваше да гази в блатото на дуализма и да чака разрешението на българския въпрос в една помирителна политика с султана. Туркофилите отразяваха интересите на заможните българи и на част от чорбаджийската група. Тия елементи се чувствуваха добре при турския султан, те бяха заинтересовани в широките турски пазари и най-големите тяхни претенции не излизаха извън рамките на културната и духовна автономия. Просветителите в Цариград и вътре в страната изразяваха интересите на част от буржоазната и дребнобуржоазната интелигенция, която не виждаше изход в революционната борба, и затова проповядваха просветителството и мирен, еволюционен път на разрешението на българската проблема.

Революционната партия представляваше блок на дребнобуржоазни, буржоазни, пролетарски и полупролетарски елементи от града и селото. В различните етапи на революционната борба имаме и съответно отношение на всички тия социални сили и техните идеологически изразители към революцията. Каравелов в първия период да дейността си до 1874 година бе изразител на радикалната буржоазия, която влизаше в революционната партия; след неговия прелом към просветителството той стана изразител на отлива на тия буржоазни елементи от революцията и революционната партия след ударите, които бяха нанесени на революционната организация с залавянето на Д. Общи и след това и на самия В. Левски. Левски е най-яркият и последователен изразител на интересите и копнежите на народната демокрация. Левски е последователен до край, без никакви компромиси, изразител на национално-демократическата революция. Ботев е в соци-

ално отношение най-избистреният от всички тия представители на революционната демокрация. Ботев е изразител на дребнобуржоазните, пролетарски и полупролетарски слоеве от българския народ в епохата на очертаващата се класова диференциация.

В първия период на борбата новоформиращата се буржоазна класа играе ролята на хегемон, на идеен и политически ръководител на борбата за просвета, за книжнина и за черковна независимост. Градските и селски маси играят ролята на движещи сили. Те дават масов, всенароден характер на борбата.

В втория период, когато народът тръгва с революционната партия и се решава вече въпросът за политическото освобождение на българския народ по пътя на революцията, начертан от великите български революционери от доосвободителната епоха, и под ръководството на революционната партия, буржоазната класа не е единна в тая борба. Част от нея, по-заможните елементи, стоеха на другия фронт на борбата, те се страхуваха от революцията. В най-добрия случай тия елементи стигаха до идеята за дуализъм. Само радикалната част от буржоазията участвува в революционната борба, и то не без колебания (случаят с събранието на Оборище). Тия елементи, заедно с народната революционна интелигенция, бяха идейни ръководители на революционната борба в епохата на Старозагорското и Априлското въстания от 1875-76 г. Но революционен замах на борбата дадоха градските и селски маси, които играеха ролята на движещи сили в тая борба. Из тия среди излезе легендарният водач на Априлското въстание, великият революционер-демократ Г. Бенковски.

*

За характеристика на класите и класовите отношения в доосвободителната епоха, интересни са мислите, които З. Стоянов изказва в своите „Записки по българските въстания". Макар че З. Стоянов не пише научен трактат по историята на миналото, той прояви реалистичен усет при очертаването на социалните сили, участвуващи в въстанието. Това, което бие на пръв поглед на очи, е неговото отрицателно отношение към чорбаджиите и заможните върхове на българския народ през епохата на възраждането. В това отношение той стои на по-правилни позиции от историка на Априлското въстание Д. Т. Страшимиров, който отрича съществуването на класи и по-специално на чорбаджийството като класа.

З. Стоянов очертава правилно позициите на чорбаджиите като класа в епохата на въстанията. Те са противници на въстанията, саботират ги и услужват на турците в борбата с доблестните народни синове. Още в предисловието З. Стоя-

нов подчертава: „Ще забележат читателите, че между моите герои не фигурират твърде често ни учени глави, ни тежки търговци, нито пък влиятелни богаташи, а прости и обикновени хорица, все от долна ръка. Не фигурират тия именно затова, защото делото, което описвам, е чуждо за тях“ (том I, първо издание, стр. 9). Все там З. Стоянов пише: „Най-после към вас, братя, прости сиромаси, се обръщам. За вас съм се трудил да напиша настоящата книга, за да ви покажа, че най-горещите борци и защитници на нашето отечество са били не горделиви богаташи и надути учени, но прости и неучени ваши братя, които не са знаяли повече от вас! Достатъчно ще бъде да ви напомня само имената на Левски, Бенковски, Кочо Чистименски, братя Жекови, бай Иван Арабаджията, Иван Ворчо и пр., всичките хора еснафлии и работници. Тия, и никои други, омиха лицето на България и защитиха нашата опозорена слава“ (т. I, стр. 22).

Като оставим на страна отношението, което З. Стоянов има към учените, ясно проличава отрицателното отношение на автора на записките към богаташите и чорбаджиите и любовта му към еснафлиите и работещите хора — изобщо, към трудовите елементи. Той смята, че богатите върхове нищо не са дали на революцията, а бедните и отрудени маси са измили позора на страната и бяха главната двигателна сила в въстанието, из тяхната среда изпъкнаха и плеада доблестни ръководители на въстанието.

Когато дава състоянието на духовете в Стара Загора, в надвечерието на Старозагорското въстание, З. Стоянов пише: „В Стара Загора не беше само чорбаджийското тяло, което препятствуваше за дигането на бунт. При тия последните се присъединиха и представителите на ученото съсловие в града, т. е. тия, които не желаят да си развалят гечинмека и които обичат свободата, но да им я извоюва други, а тия да викат само ура. Тия убеждаваха младежите да си налягат парцалите, защото не е настанало още време за въстание, понеже руският топ не е гръмнал още, а Ристич се бил приел на аудиенция от султана, което било знак на приятелски отношения между господаря и васалния княз. Това мнение се поддържало и от „Народни листи“ и „Политика“, говореха двама учители, П. Иванов и Г. Бенев... По тая причина младежите в Стара Загора се разделиха на две партии, за и против дигане на бунт. Начело на ония, които искаха да въстанат, стоеше Стамболов, Георги Икономов от Сливен, Георги Димитров от Одрин и аз. Ние се поддържахме още от местните граждани — братя Михаил и Георги Жекови, Стефан Чифутина, Колю Ганчев и други. Така също и селяните от околните села дохождаха на групи при нас да просят, щото колкото е възможно по-скоро да стане бунтът“ (т. I, стр. 202).

С този анализ за участието на различните сили в Старозагорското въстание става ясно, че чорбаджиите са били против въстанието, но не само те, а и ученото съсловие. Това са просветителите, които се обявяват също против въстанието и съветват за благоразумие. Под влиянието на тия сили, младежите са разделени на две партии за и против въстанието. За въстанието са местните граждани, занаятчии и търговци, а най-главно селяните от околността. Като описва състава на четата, която тръгва към Хаинето, след обявяването на Старозагорското въстание, З. Стоянов заключава: „Всичките гореказани бяха жители от Стара Загора, хора от еснафска ръка" (т. I, стр. 217). Когато дава описание на житието на братя Михал и Георги Жекови, той пише за първия, че „се занимаваше с търговия с кожи и други местни произведения, за която цел често ходеше в Одеса и Цариградъ" (т. I, стр. 265).

Същото положение ни описва З. Стоянов и при изнасянето на Априлското възстание. Чорбаджиите навсякъде са противници на въстанието, гражданите, т. е. хората от средна ръка са предпазливи и колебливи, а най-решителни и последователни до край са хората на организацията, еснафите и селяните. Панагюрските комисари, т. е. представителите на гражданите, на няколко пъти правили опити да задържат развитието на събитията. Това се вижда от следните факти, които изнася З. Стоянов: „Когато панагюрските комисари се научили от своите депутати в Оборище, че денят 1 май се е определил да стане въстанието и че Бенковски е взел някакво си пълномощно, възнегодуваха твърде много. Особено се възмутиха те от оново необикновено решение, че селяните трябаво да въстанат, ако се случи да се хване някой от тях. Тия решили да не дават прибежище на апостолите в Панагюрище. Още повече: по предложението на Бобекова станало дума—не може ли да се убие Бенковски, който е вирнал глава и никого не иска да слуша!" (т. I. стр. 510—511). От тези редове се вижда ясно колебанието на панагюрските комисари. Те са недоволни от решението на Оборище, от това, че са дадени пълномощия на Бенковски, и отиват далеч до мисълта да организират покушение срещу него.

З. Стоянов подчертава, че не всички комисари са били съгласни с туй предложение на Бабеков за убиването на Бенковски, защото част от комисарите отишли при Бенковски с особена мисия: „Когато се научихме от нашите за решението, което е станало на Оборище относително IV окръг, от който и ние правим част, дойдохме да ви попитаме дали са се взели в внимание някои важни неща, без които ние се не решаваме да въстанем, — каза един от панагюрските пратеници. — Разбира се, че за всичко това вие имате пълно право, — отговори Бенковски. — Мен е твърде драго, като виждам, че нашите братя се интересуват от всяко едно решение на

общите ни работи, — прибави той и се приготви да отговори на зададените въпроси, които и така знеше отъ какво естество ще да бъдат тия" (т. I, стр. 511).

Един от комисарите чел следната интерпелация пред Бенковски: „Питаме господа апостолите да ни кажат: а) като се е решило да дигат въстание на 1 май в IV окръг, знаят ли за това тяхно решение и по другите градове из България и Тракия и съгласни ли са тия последните да въстанат именно в тоя ден; б) искаме обяснение от господа апостолите да ни кажат на какво са се основали, когато казали на селяните, че ако дойдат в което и да е село турците да хващат някого, то да се дига знамето на въстанието; и в) дали се е взело в внимание нуждата, че като се дигне въстанието, трябва да изпратим един или двама делегати в Европа, които да представят нашите праведни желания пред тамошните дворове и да действуват за по-скорошното ни освобождение." З. Стоянов продължава по-нататък разказа си: „Това питаха панагюрските граждани, питаха тия по простата причина, защото не можеха така слепешката от един път да се хвърлят в огъня и да се доверят в ръцете на няколко непознати искатели на приключения" (т. I, стр. 511—512). Причините за тия колебания З. Стоянов обяснява по следния начин: „Далеч от мене всяка мисъл да обвинявам бае Ивана в нерешителност. Както той, така и панагюрските граждани, които искаха да почакаме още малко, хора еснафлии, с тежки семейства и известен имот — не им беше така лесно да презрат всичко това и да грабнат пушката заедно с отчаяните и компрометирани апостоли, за които отдавна нямаше прибежище в България" (т. II, стр. 16).

З. Стоянов ни дава картина на предателското поведение на чорбаджиите в надвечерието на въстанието. Дявайки настроенията в Пловдив по време на Априлското въстание, той пише за чорбаджиите: „Не спели и нашите кръстени братя — чорбаджиите, тая верноподаническа сган, дирек и основа на всяко тиранско управление. Те треперели вече, коленичили около силните на деня с калъплии фесове на главата, с алатюрка сюртюци, закопчани отдолу догоре, на които се мъчели да угодят по какъвто и да е начин. Навярно тяхните уста са произнасяли: „Нашите млади чапкъни направиха нещо" и тия, а никои други, са предложили и указали най напред, кой из помежду тия млади в Пловдив заслужва да бъде хвърлен в затвора, за предварване на злото" (т. III, стр. 268—269).

З. Стоянов разделя социалните сили, участвуващи в въстанието, на три категории. Най-революционната част, това са народните низини, начело с народните водачи, те са масовата сила на въстанието и те довеждат борбата до нейния логически край. Тия маси и водачите, произлезли из средата на самия народ, проявяват небивал героизъм и последовател-

ност в борбата, те провеждат до край програмата на националната революция за извоюване на свобода и независимост. И в това отношение записките могат да служат за извор на материали за революционно-демократическия замах на борбата на масите в епохата на политическите борби и въстания. Втората сила, участвуваща в въстанието, това са тъй наречените граждани (панагюрски, старозагорски и пр.), които се колебаят и предпазливо и страхливо пристъпват към решителните боеве. Тези елементи са заможни занаятчии и търговци, хора с имот, както ги нарича З. Стоянов. Към тия колебливи и нерешителни елементи той причислява и дипломираните и смята, че една от главните причини, за да не се вдигнат редица градове на въстание, че главната причина са били дипломираните интелигентни, които са задържали борбата. Тези граждани биват понесени от стихията и участвуват в въстанието, много от тях стават жертва в борбата, но по социалната си и класова природа те се проявиха като колебливи и нерешителни и пречеха на места на разгръщането на въстанието. Трета сила, която има отношение към въстанието, това е чорбаджийската група. Чорбаджиите са врагове на народа и на въстанията, те не само ги саботират, но и ги провалят, чорбаджиите са на страната на турската султанска власт. Въпреки погрешното си отношение към интелигенцията, като не разграничава революционната народна интелигенция от просветителската и черковната в лицето на черковниците, З. Стоянов застава на страната на народната революционна демокрация на масите, при осветляването на събитията от епохата на въстанията. От всяка страница на записките лъха силата и могъществото на народната стихия, на борбата за революционното смъкване хомота на турската власт, за извоюване на националната независимост и освобождение.

*

Борбата на българската революционна демокрация не доведе до непосредствена победа на революцията. Но тя подготви почвата за масовото участие на народа в освободителната война в 1877—78 г., когато с братската помощ на великия братски руски славянски народ се извоюва освобождението на страната от петвековното чуждоземно иго.

Историята оправда напълно правотата на революционно-демократическите идеи в доосвободителната епоха. Самоотверженатa борба на българските революционери, великите жертви, които се дадоха в тая борба, подготвиха почвата за създаването на свободна, независима българска държава. Днешните борци за отечественофронтовска демокрация са най-добрите наследници на демократическото наследство от епо-

хата на буржоазно-демократическата революция и борбата за националното освобождение на страната. Дълбокият смисъл и значение на великата революционна борба на народа против турските поробители и техните съдружници — българските чорбаджии — може да се разбере само в светлината на класовите и идейни различия и борби, в светлината на партийните програми, които съществуваха до освобождението.

ПОГЛЕД ВЪРХУ ЕВРОПЕЙСКИЯ РЕНЕСАНС

От доцент д-р Хр. Гандев

Обикновено историята на европейското Възраждане се разработва и цени от културно-историческо гледище. С други думи, описва се предимно един сектор на историческия живот — културните феномени и чрез тях се осмисля основната характеристика на епохата. Подобна историческа дескрипция води към метаистория, към история на разпространение на идеите, към исторически идеализъм, но не и към реалната история на човешките общества. Правилният подстъп за оценяване на епохата на Ренесанса може да се намери, едва когато навлезем дълбоко в разглеждането на ония социално-икономически промени, които настъпват в живота на европейските народи между X и XV век. Отражението на тези именно промени върху производствените отношения, новата жизнена среда и психологията на известен обществен слой ще ни даде възможност да премерим правилно съотношението на стопанските и обществени сили, под чието въздействие се изгражда историческия процес. Само така цялата епоха може да бъде оценена в рамките на общата европейска история.

Ще изпълним тази задача тук на няколко етапа, понеже фактическите приноси и специалните изследвания по отделни въпроси от последните две десетилетия дават възможност да избегнем сухата схематизация и да разгледаме най-главните явления с задоволителна фактическа пълнота.

За по-подробно запознаване с въпросите, които са засегнати в настоящето изложение препоръчваме на любознателния читател: труда на професора по стопанска история в Ленинградския университет Йосиф Кулишер (в немски превод от 1928 г. — J. Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. Band I. Das Mittelalter. München 1928); освен това монографичните изследвания на H. Pirenne: Les villes et les institutions urbaines. 2 vol. 2e édit. (Paris 1939); H. Laurent: Un grand commerce d'exportation au moyen âge. La draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranées. (XII—XV siècles), (Paris 1935); E. Chapin: Les villes de foires de Champagne des origines au début du XIVe siècle. (Paris 1937); A. Demangeon—L. Febvre: Le Rhin, problèmes

d'histoire et d'économie, (Paris 1935); R. Davidsohn: Geschichte von Florenz. 4 Bde (Berlin 1896—1927); D. Kretschmayr: Geschichte von Venedig. 2 Bde (Berlin 1905—1920); E. Heyck: Genuas Marine. I Bd., (1885); A. Sieveking: Genueser Finanzwesen. 2 Bde (Berlin 1899).

Зараждане на търговията

От IV век нататък Европа претърпява няколко вековното опустошение от варварските племена и народи, вследствие на което всички градове на старата Римска империя били полуразрушени, а населението им разпиляно. Новите готски, лонгобардски, франкски и бургундски държавни образувания не допринесли нищо за възстановяването на градския живот, понеже завоевателите се установили по селата и латифундиите като господари на земята и селяните. Техните крале, дворцови люде и чиновници нямали постоянни градски седалища, а се придвижвали от едно село в друго, когато се свършвали хранителните запаси. Техното постоянно движение се обуславяло и от нуждата да надзирават отделните области, да съдят и поддържат боевата готовност на дружинниците-земевладелци. Тъй градът се лишил от своята притегателна сила като административно средище. Услугите на бившите държавни чиновници на империята сега не били потребни никому. Новата варварска държава нямала средства и желание да се грижи за обществени сгради, водопроводи, мостове, пътища и пощи, — всичко се дезорганизирало и разрушавало. Голяма част от градското население, което порано живеело спокойно от доходите на своите земи в околността на града, сега загубило владенията си и се опропастило. Градът запустявал, изчезнали от него и занаятчиите, чиято дейност била свързана с задоволяване ежедневните нужди на многобройните граждани. Търговският трафик и размяната, поддържани най-вече от консумацията на големите градове, замирали. Животът се рустифицирал бързо. Този упадък достигнал до крайната мъртва точка от VII в. нататък, когато мюсюлманският свят завладява напълно Средиземно море и прекъсва мореплавателските и търговски връзки на Европа с близкия Изток. А тъкмо от там до тогава империята черпела не само хранителни произведения, но и суровини за своята занаятчийска промишленост, готови стоки, скъпоценни метали и евтина робска работна ръка. Стопанското мъртвило продължавало цели три века. Чак до края на X и дори до средата на XI век стопанският живот на Европа имал чисто земеделски облик; отделното селско стопанство или феодалният домен сами задоволявали своите нужди или в краен случай прибягвали до натурална размяна. Никой не произвеждал повече, отколкото било необходимо

за собствено изхранване, защото нямало кому да предложи излишъците си. Възможностите за редовна търговска дейност били изключени. Картината на тия стопанства ни рисуват напр. сведенията за уредбата на имения на Карла Велики. В ръководство за техното стопанисване (Capitulare de villis) е изрично подчертано, че целият дворцов състав и жителите на стопанството трябва да се поддържат изцяло от неговите произведения и труда на селяните. Дори оръдията и сечивата трябвало да се „направят, издирят, приспособят", но не и да се купят. Единствените стоки, които се купували, били копринени материи за императора, малко количество скъпо вино и някоя рядка риба за негови лични нужди. Разбира се, че в по-малките феодални стопанства купуването е било още по-рядко и по-непознато явление. В големите домени на крале, херцози и монастири или епископства се предвиждали служби за занаятчии измежду самите селяни крепостници, напр. ковач, колар или дърводелец. Но тъкмо такива хора обикновено липсвали. Затова крал Людовик Благочестиви (814—840) трябвало да изпрати своя ковач (servus faber) в Реймс, за да извърши някаква работа на архиепископа. А монастирите дори от най-отдалечени краища систематично си заемали едни на други своите дърводелци, железари, оръжейници и пр., защото подобни занаятчии били голяма рядкост; всеки от тях по неволя владеел по няколко специалности. Строежите на замъци, крепости и църкви, изтъкаването на материи за облекло на монашеските братства или дворцовите хора, копаенето и леенето на желязна и медна руда — всичко това се вършело ангария от селяните, жени или мъже, според вида на работата. В случаи, когато били необходими особени технически познания, били търсени редките пътуващи занаятчии, които скитали от област в област и от страна в страна, тъкмо защото поради липса на достатъчно поръчки те не могли да искарат препитанието си на едно място. От друга страна обаче трябва да уговорим, че търговската сделка като стопанско явление, колкото рядка и случайна да била, не липсвала напълно. Така например в много северни области виното се донасяло от южни лозарски краища; при лоша реколта и глад ставало нужда да се търсят храни по-далече от близкатао колност; съществували и малки седмични пазарища, които задоволявали нуждите на най-близките села и стопанства. Отделни посмели търговци, сирийци и евреи, успявали да проникнат до дворовете на варварските крале и князе, за да предложат източни килими, копринени материи, скъпоценни камъни, златни и сребърни украшения и др. А някои южно-италиянски пристанища като Бари, Тарент и др. все още успявали от време на време да влязат в косвена търговска връзка с Изтока; разбира се, техният внос бил нищожна по количество контрабанда, поглъщана от най-близките околности, без да се отрази

върху равнището на общото търсене дори в Италия. Но всичко това са били редки и случайни сделки, а не редовна професионална дейност. Затова съсловието на търговците и занаятчиите — промишленици не съществувало. Опитът на Карла Велики да наложи в своята голяма държава известни условия за минимална търговска дейност пропаднали. От същата съдба била постигната и неговата унифицирана система от мерки, теглилки и монети: веднага след смъртта му тя била изоставена завинаги; многообразието заместило единството; всяка територия, всяка малка провинция си установила свои мерки, теглилки и монети, отговарящи на местните изисквания и възможности. Този регрес не би настъпил, ако бе съществувала обща търговска циркулация.

Наистина нито феодалът, нито духовникът, нито простият войник и селянин в Европа са били лишени от естествения стремеж да са облекат разкошно, да ядат по-вкусна и разнообразна храна, да пият различни и силни питиета, да се въоръжат с ново, здраво и красиво оръжие, да си набавят необходимите при болест лекарства, да носят украшения, да се намажат с благовония, да имат скрито злато и сребро... Но всичките тия желания не могли да бъдат задоволени, защото стопанският строй на феодална Европа още не бил дорасъл до системно организуване на търговската размяна и защото Изтокът с своите антични търговски традиции и с своите най-разнообразни стоки бил затворен за европейците. Ала достатъчно било вратите на онзи свят само да се открехнат и мюсюлманското морско могъщество да дойде в упадък, за да започне бързо възприемане на източния търговски опит и още по-бързо нахлуване на източни произведения в Европа. С това се заражда търговската организация и самото търговско съсловие в Европа. Тази стопанска трансформация става не по силата на някакво изкуствено налагане от страна на кралската или феодалната власт, а идва като последица от естествения стремеж на европейските народи да се издигнат на по-високо равнище на живот и благосъстояние, да преминат към по-висша и по-сложна, но и по-изгодна форма на стопанска организация.

Пробивът в феодалния икономически застой на Европа започва с търговската дейност на италианските морски градове Венеция, Генуа и Пиза.

Венеция. Градът е бил създаден всред венетийските лагуни, върху малки островчета от бегълци през време на ломбардските нашествия (IV в.) Отначало това островно селище се въздига благодарение на случайно стекли се благоприятни обстоятелства: лагуните дават възможност да се устроят големи морски солници, чийто добив бил разпродаван бързо по всички близки и далечни краища, защото солта е била една от най-скъпо ценените стоки на Средновековието.

По-късно Венеция става един вид религиозен център на областта, защото в нея намират прибежище аквилейските патриарси, а в 826 г. там биват пренесени от Александрия мощите на св. Марко. Големите солни запаси, с които разполагали венецианците, подпомогнали и техната рибарска консервна примишленост. Консуматор на тия произведения била не само земеделска Италия, но и далечната, всичко поглъщаща Византия. Завоеванията на арабите в Средиземно море ограничили броя на пристанищата, които подхранвали столицата на Източната империя, и по такъв начин обезпечили успеха на венецианците; те съумявали да се проплъзват край гръцките брегове в Егейско и Мраморно море. Венеция разширила износа и вноса си с постепенно с много други стоки, докато се превърнала чрез силата на своите печалби и богатство в независима морска и търговска сила — една търговска република, единствена по рода си в онази епоха. От X в. нататък нейните дожове (от визант. титла dux, duca) водят държавна политика, която изхожда изключително от охраната на търговските интереси. С своята флота Венеция унищожава далматинското пиратство, което върлувало из Адриатика, а в 1000 г. завзема Рагуза. Републиката на св. Марко не искала да позволи на норманите, след като завладяли южна Италия и Сицилия, да се установят по бреговете на Гърция и да затворят излаза ѝ на открито море. Затова тя помага на Византия да прогони Роберта Гюискара от Дурацо. Но тази помощ трябвало да се заплати: и ето че в 1082 г. венецианците добиват привилегията да търгуват по цялата Източна империя, без да плащат данъци и мита, а осен това получават и правото да живеят в особен квартал в Цариград при пълно самоуправление. В 1204 г. те даже си наемат кръстоносна армия, за да им завладее Византия. Венеция станала главно стоварище и тържище на всички скъпи, хубави и екзотични стоки за цяла Европа. Не напраздно един писател от XIII в. я нарича „sede principalissima del piacere“ — единственият град, гдето е събрано всичко красиво и приятно.

Генуа—Пиза. Тези две пристанища изникват като средиземноморски търговски сили от X век нататък, започвайки с пиратска борба срещу мюсюлманското корабоплаване. Арабите владеели Тиренско море, Сицилия, Архипелага, малоазийските и африканските пристанища. След като норманите завладяли Сицилия, пизанци и генуезци използували тяхното закрепване там, за да прогонят мюсюлманските пирати и търговци от Тиренско море и да превърнат сицилийските пристанища в свои изходни бази за по-далечни набези. И наистина, изтръгвайки къс по къс морските пътища и търговските стоварища от ръцете на „неверните“, те биват заварени от епохата на кръстоносните походи като значителна морска и търговска сила. Но техният истински възход започ-

ва именно с тия походи. Безкрайното превозване на християнски войски, доставките на оръжие и провиант се превърнало в колосална сделка при гигантски морски трафик. Освен това генуезци и пизанци се закрепили в недостъпните до тогава малоазийски пристанища, гдето се стоварвали стоки от далечния Китай, от Индия, Арабия и Персия. Това откривало нови перспективи, които накарали предприемчивите италианци да забравят религиозната си ненавист към мохамеданите и да завържат трайни делови връзки с тях дори в пристанищата Кайруан, Тунис и Александрия. Същевременно те се намесили в търговията с Византия и си издействували същите привилегии в Цариград и империята, що имали и тяхните съперници венецианците. От друга страна Генуа разработила търговските си връзки с Испания и Южна Франция. Марсилия станала главно стоварище на стоки, изпращани от там по р. Рона към по-северните французки области.

През XII век Средиземно море става почти свободен басеин на италианското търговско корабоплаване.

Как са били разпространявани италианските стоки по сухо? Във Венеция идвали обикновено през Бренерския или Сен-Готардския проход немски търговски кервани — понеже венецианците не пътували по суша — и отнасяли скъпоценните си товари към Регенбург и Аугсбург или през Базел и Стразбург към Франкфурт—Кьолн и други градове по Рейн. Сухопътното извозване към Франция, Фландрия и Брабант (области на днешна Белгия и Холандия) станало специалност на предприемчиви италианци от сев. Италия и Ломбардската равнина, напр. от Милано, Брешия, Пияченца, Лука и пр. Те използували Сен-Готардския и Сен-Бернардския проход, за да достигнат чак до пристанищата по брега на Ламанш. От там останалите непродадени стоки се претоварвали за Англия и земите покрай Северно и Балтийско море. По всички тия страни италианските вносители през Средновековието били известни не под народностното си име, а като л о м б а р д ц и. Още през XI в. ломбардците се появяват на панаирите в Ипър, Лил и Брюж; по-късно (XII—XIII в.) пазарищата се пренасят на половината път между Ламанша и Италия, именно в областта Шампан. Това преместване станало не само поради изгоди от географско естество — Шампан заемала възлово място между английските земи на континента, Германската империя, Франция, Италия и басеина на Рона. Допринесло и обстоятелството, че Шампанското графство не влизало в територията на френското кралство и се държало неутрално спрямо всички останали страни. Шампанските панаири, шест на брой, (напр. в Троа, Бар-сюр-Об, Лани и пр.), се откривали в различни сезони и месеци на годината, така че сделките траели пълна година без прекъсване. Всички международни парични плащания ставали с срок и място на

някой от шампанските панаири. Техният разцвет трае до началото на XIV век, когато графството бива присъединено към Франция и когато италиянските търговски кораби започват да проникват в Атлантическия океан. В 1314 г. се появява първата венецианска галера в Амстердам. Шампанските панаири загубват своето международно значение и бързо упадат.

Какво е купувала Европа от италиянците? — Разбира се, всичко онова, което могъл да предложи тогава Изтокът: кадифета и по-леки копринени материи, килими, захар, златни и сребърни украшения, скъпоценни и „магически" камъни, които се търсели от суеверните европейци извънредно много, разни благоухания като мирра, тамян, разни балсами, алое, амбра, мускус и др. Но най-главния дял в вноса заемали подправките, които играели извънредно важна роля в тежката месна и еднообразна кухня на замъците и монастирите, като същевременно съставяли изцяло и средновековната аптека. Това били исиотът, мускатовото орехче, канелата и особено черният пипер, разни екстракти от незнайни и чудодейни корени и пр. Всички тия екзотични и скъпи стоки влезли в придворната поезия на онова време като синоними на красивото, възвишеното и приятното. На особена голяма почет е бил черният пипер, който се търсел трескаво и който служел за разменно средство вместо злато: недвижимите имоти се оценявали на торбички черен пипер, с пипер могло да се плащат данъци, а отделните зърна вървели като пълноценни монети. Износът на италиянците се ограничавал с дървен материал за строеж на кораби и сгради от алпийските и далматинските гори, благородни дивечови кожи, морска сол, желязо от о. Елба.

През време на своите пътувания венецианци, генуезци и пизанци успяли да се запознаят с производствената техника на редица занаяти в Византия, Сирия и Египет. Те сполучили да присадят своя опит и наблюдения на италиянска почва, като започнали да внасят и необходимите първични материали за новите производства. Най-напред се развило тъкачеството на вълнени материи, за което се внасят в големи количества източни растителни бои: шафран, дървото брезил от предна Индия, което давало хубав червен цвят, индиго от Персия и долината на Ганг, стипца от Нубия, Сирия и Мала Азия; стипцата служела за фиксаж и апретура на оцветените материи. Тъкачеството на груби вълнени сукна не било нещо ново в Европа — в фландрийските селски стопанства се изработвала такава стока още по времето на Карла Велики. И известният белгийски историк Пирен твърди, че това производство се кореняло в стари римски традиции. Но при подкрепата на италиянски търговци то се разраства бързо до голяма манифактурна промишленост, която произвежда еже-

годно грамадни количества стока вече за износ. Генуезци и венецианци не само внасяли необходимите химически продукти за изработването на вълнените платове, но и закупували произведеното, даже започнали да финансират цели селища и области с производствени цели, като снабдявали отделните тъкачи и с вълна. Тяхната организуваща дейност се разпростряла чак до Фландрия, гдето била привлечена за обработка доброкачествената английска вълна. Цяла северна Италия се превърнала в голяма тъкачница, която изнасяла стоката си през Венеция и Генуа. В Италия от XII в. нататък се внася за преработване коприна и памук. Възниква в Венеция стъкларството, а другаде производството на хартия, оръжейната ръчна промишленост, за да служат както за задоволяване на вътрешните пазари, тъй и за увеличаване артикулите на износа. Търговията се води вече с едър замах, парите на отделните предприемачи не са достатъчни; образуват се своего рода командитни дружества с дялов капитал и годишни отчети за загубите и печалбите. Части от наличните средства се освобождават от службата на внос-износа, за да послужат за финансиране на известни производства. Създава се банкерската практика; тя има изцяло италиянски произход. Достатъчно е в доказателство на това да си припомним няколко от безбройните термини на банковата практика, които са обикновени италиянски думи: банка, това е скамейката с пулт, на която седял банкерът при своята работа; банкрут — това е banca rotta — катурната скамейка, фигуративен израз; ажио, камбио, авизо и пр. В началото на XIII в. пизанецът Леонардо приспособява арабските числа за нуждите на счетоводството — това е днешната десетична цифрова система.

Кои бяха причинителите на това търговско раздвижване и от где са дошли те? Отдавна вече е преодоляно безосновното схващане на W. Sombart, че едрото търговско предприятие възниква от поземелната рента на феодалите, които постепенно трансформират стопанската си дейност. Основните изследвания показаха, че феодалите земевладелци от X и XI век били съвсем далеч от подобни намерения, а при това не са притежавали никакви особени капитали. Първите търговци са били хора от най-различен произход: крепостници, избягали от господарите и земите си, които търсели някакво препитание, рибари и моряци, контрабандисти и пирати, бивши слуги и помощници на еврейски и сирийски търговци, случайни занаятчии, дребни продавачи с торба на рамо, обикалящи седмичните пазари, скитници монаси и свещеници, авантюристи и престъпници, избягали и допаднали незнайно от къде. Но еднообразният начин на живот, постоянното упражняване на една и съща професия заличава всички белези на произхода и миналото — те стават търговци. Хиляди от тия хора загиват в пиратския период на търговията, други загубват и онова,

което са имали; малцина щастливи успявали да спестят малко сребро и с десетилетни усилия да развият търговската си дейност в големи размери. Едва по-късно, когато успехът и бъдещето на търговията стават несъмнени, някои дребни феодали в Италия и Прованс се опитват да вземат участие в новите предприятия и постепенно се превръщат във търговци. Усиленият морски и стоков трафик предизвиква бързо струпване на избягали селяни в пристанищните селища — те са съблазнени от труда, плащан с готови пари. Така се създават занаятчиите в корабостроителството, въжарството, тъкачеството на амбалаж и корабни платна, производството на мерки и теглилки, на железни части за корабите, производството и продажбата на смола, катран и кълчища за корабите, бъчварството; измежду селските млади поколения се набират и моряците за непрекъснато нарастващата търговска флота, преносвачите на тежести при стоварищата и пр. и пр. Търговският живот в пристанищата се отразява и в вътрешността на континента — от там се образуват конски и коларски керван, които идват в стоварищата да вдигат стоки за различни краища на Европа. Превозната служба става постоянен и доходен занаят, а покрай него се развива каруцарството и сарачеството. Керваните, разбира се, били наемани и водени от по-дребни търговци, които на свой риск купували стоката и я пласирали по-нататък. Същевременно те се явявали и като агенти събирачи на вълна, платна, кожи и пр. по селата за сметка на големите износители; така се появява средният и дребният търговец в вътрешността на страната. Много често той осяда в известно удобно за търговските му обиколки селище и дори отваря постоянен магазин — това е търговецът бакалин, който продава и купува в с и ч к о.

Възникване на градовете

Всички тия нови хора заедно с своите предприятия се установяват да живеят постоянно в места, които имат най-добри съобщителни връзки с другите консумативни средища и отгдето най-лесно могат да се закупват стоки за износ. Така възникват в Италия градовете, които съставят близък стопански хинтерланд на Пиза, Генуа и Венеция — областта от Флоренция до Милано. В Фландрия и Брабант търговските съсредоточавания се появяват на морския бряг или по някой речен воден път: Брюж, Ипър, Сент-Омер, Валансиен, Ганд и др. В Германия тия нови градове са наредени по Дунава и Рейн: Регенсбург, Пасау, Вормс, Майнц, Трир, Кьолн, Шпайер.

Това не са някакви нови селища, а по-често стари епископски седалища от времето на късната римска империя (в Франция и Италия), които векове наред пустеели като жалки паланки (villae). Но дори и името паланка е много силно за

тях, защото брояли обикновено 50—100 домакинства. Там живеел епископът с своята прислуга и селяните, прикрепени към земята на епископията. Около старата романска църква и епископския дом се гушел малък манастир с училище. Покрай духовния съд на епископа се поминавали няколко семейства, които били същевременно светски васали на владиката — обикновено не особено имотни рицари. Домовете на тия „граждани" били построени с материали, извлечени от някоя стара римска крепост, акведук, кула или станционна сграда. Около стопанството на епископа се намирали и един-двама крепостни занаятчии, които изпълнявали местни груби и дребни поръчки или поправки. Тук в някои случаи ставал седмичен пазар, а по праздници идвало околното население да се черкува, да кръщава деца, да се венчава. . . Селището се управлявало от самия епископ или от негов чиновник. Подобни пустеещи епископски селища имало с стотици, но се развили в градове само ония от тях, които попадали добре на пътя на търговската циркулация. Друг вид замогващи се селища били така наречените бурги (burg) — укрепени места с стени и кули, издигнати като гранични опорни точки от френските и немските крале в Фландрия, Брабант, Южна Германия и източните марки. Под защитата на крепостта и малкия гарнизон на бурга се издигал замък с стопански сгради за ангарийната работа на крепостните; там жените стрижели и перели вълна, тъчели, обработвали лен, мъжете правели бъчви и лодки, отглеждали добитък и свини, градинарствували и пр. В бурга имало мелница, параклис, ковач и по-голяма сигурност по време феодалните междуособия, които били обикновено явление тогава. Всичко това било съвсем достатъчно, за да привлече постепенно част от несвободното селско население на феода под закрилата на крепостните стени. Тук управлявал сам графът-владетел или неговият кастелан, който бил по-горд и по-строг от господаря си. Когато излизал между селяните, те благоговейно коленичили и му целували ръка.

В някои от тия бурги и вили започнали да проникват и да осядат от XI век нататък търговците с своите пари, стоки, предприятия и подвижен дух, за да създадат един нов живот и един нов тип селище. Тяхното нахлуване е бързо, а на места даже бурно. А дейността им привличала допълнително различни наемници — слуги, надзиратели, преносвачи, лодкари и пр. Това множество от хора, което задоволявало нуждите си с готови пари, от една страна привличало повече селяни на седмичния пазар, а от друга създало кръчмата, пивоварницата, странопримницата, хлебарницата, обущаря, шивача. . . Обградената с стени паланка скоро ставала тясна и не могла да побира вече пришелците. Тогава се застроявали нови квартали „оттатък реката" или по-близо до морския бряг. Новата градска част се обграждала също с стена.

а над реката, ако имало такава, се прехвърлял мост. Това, разбира се, ставало с средствата на търговците, които смятали за първо жизнено условие сигурността и добрите съобщителни връзки. Местният властодържец, бил той епископ или кастелан, твърде трудно се справял с енергичната, безскрупулна и независима по дух търговска колония. Феодалното и църковно право, по силата на което се управлявал градът, влизало в резки противоречия с дейността и интересите на търговците. Обединени духовно по необходимост срещу един управителен режим, който спъвал дейността им, те се събирали често на чаша вино или пиво да обмислят някои общи действия срещу домогванията на сеньора. Така възникнали техните сдружения — търговските гилдии. Най-старата известна до сега търговска гилдия е тази в Сент-Омер, Фландрия, от 1072—1083 г. Гилдията образувала обща каса, от която се заплащали колективно данъците. Феодалният владетел на градчето нямал на разположение свободни средства, за да отговори на нарастналите му благоустройствени нужди. Тогава търговците, които се стремели да улеснят стопанската си дейност, започнали с свои пари да строят мостове, гладки настилки за по-добър превоз, пристанища, складове, обществени кантари, свои търговски домове, дори църкви. Те уреждали на свои разноски и училища за децата си. Това увеличило извънредно много влиянието им в града. А понеже били добри данъкоплатци и понеже графът или неговият кастелан често прибягвали до паричните услуги на гилдията, търговците непрекъснато печелели позиции пред градската власт и си извоювали независимо положение. Те наложили първоначално свое представителство в градското управление, за да достигнат за кратко време до пълно овладяване на администрацията. Най-важен момент в този развой е изкупването на феодалните права на сеньора изцяло или отчасти: правото за живеене в селището, правото на лична свобода, правото върху постройките, земята, мостовете, водата и пр. и пр. Изтръгването на градовете из под властта на светските феодали станало сравнително по-леко, отколкото в случаите, когато търговците имали работа с епископ сеньор. Духовниците общо взето гледали на търговската дейност с старата аскетично-християнска неприязън. Поговорка било всред тях, че „търговец никога или твърде мъчно може да се понрави на бога“ (Homo mercator nunquam aut vix potest Deo placere). Обаче търговците малко искали да знаят за тия схващания, които впрочем имали своето основание, понеже в онния времена търговията е била наистина постоянно съпроводена с формален грабеж и измама. Така търговците в Милано повели яростна борба срещу епископа си от 1057 г. нататък и успяли да му наложат свои представители в градската магистратура. Това били избираеми за една година „консули“, които от 1107 г.

са отбелязани вече като стар и редовен институт. През 1068 г. търговският град Лука (до Пиза) имал вече градски съвет (curtis communalis), а в 1080 г. редовно избирани градски консули. Консулатът се разпространил бързо в търговските градове на Прованс и Фландрия. В Камбре (франц. Фландрия) през 1077 г. местните търговци използували отсъствието на владиката си и вдигнали революция срещу неговата власт. Те съставили градска комуна (communio) и се заклели тържествено да бранят придобивката си с оръжие. Подобно развитие на събитията последвало в градовете Сен-Кантен 1080 г., Бове 1099 г., Лаон 1115 г. и пр. Същите успехи имали покъсно търговците и в германските епископски градове Кьолн, Майнц, Вормс, Шпайер, Страсбург, Базел, Регенсбург и др., гдето те влизали с представители в градския съвет, който помагал на епископа в управлението. В много случаи гражданите търговци използували дълготрайната и жестока борба на епископите срещу германските императори, за да обсебят напълно властта над градовете и за да превърнат последните в свободни общини (Freistädte).

Тези успехи на търговците се дължали до голяма степен на подкрепата, която получавали и от останалото население на градовете: не само дребните продавачи, но и лодкарите, преносвачите, каруцарите и множеството занаятчии, които приижда ли, подмамени от възникването на тъкаческото производство за износ, та дори и хлебарите и кръчмарите — всички били третирани като търговци и наричани така (mercatores). Те даже участвували в гилдията. Диференцирането на занаятчийските юридически и социално оформени цехове става по-късно, когато и самото занаятчийско производство добива големи размери в връзка с износната търговия.

Една от най-важните придобивки на търговския град е личната свобода на гражданина, без която всяка търговска дейност била немислима. Свободата на едни хора, които в повечето случаи имали неизвестен произход, но които били твърде полезни всекиму, лесно получила официалното признание на духовната и светската власт. Но понеже тия хора имали нужда от помощта на несвободни селяни от околността, които били под властта на градския сеньор, трябвало да се извоюва такова положение, че всеки гражданин да се счита свободен. Формулата била намерена: г р а д ъ т е прибежище на свободата. Достатъчно било един крепостник да преживее 366 дни в града, за да добие пълна свобода от всички феодални връзки.

Търговската дейност и свободното гражданско състояние не могли да се съгласуват с старото феодално и канонично право, защото то изхождало от съвършено други правни, социални, стопански и битови взаимноотношения между хората. Ето защо заедно с завладяването на града търговците

си извоювали и зачитането на създаваното в момента от тях търговско и гражданско правосъдие. То обезпечавало осъществяването на сделките и договорите, закриляло собствеността върхи стоките и парите, давало пълна неприкосновеност на наследствата, задълженията, ипотеките, дележите, завещанията, попечителствата, съдружията, влоговете. И забележително е, че това ново правосъдие предвижда при нарушението на градския търговски ред наказания далеч по-тежки от ония на феодалното и църковното право: обесване, обезглавяване, отсичане на ръка и др. под. Кои са причините за тази суровост? Всеки деликт против собствеността, добрите нрави или живота на един човек извън града, по селата, не бил наказван строго, защото селянинът не се смятал за пълноправен човек и защото, общо взето, нарушението или повреждането на собствеността из полето не могло да има тежки стопански последици на загуба — всичко из селата било евтино и лесно заменимо. При това феодалните междуособици, палежи и разбойничества по пътищата били така обикновено явление, че в никой случай не могли да подпаднат под толкова тежки санкции. Те минавали за законна война. С това мълчаливо се съгласявали и самите феодали. Докато в града положението било съвършено друго. Там преди всичко съдът имал работа с пълноправни люде, които при това сами били съдии на себе си. Тези люде ценели извънредно много своя живот и своята дейност, както и своите капитали — единствена основа на предприятието им и на личното им съществуване. Щом изчезнел капиталът, изчезвали и юридическите права на носителя му, изчезвал свободният гражданин. Освен това в града имало нещо невиждано другаде — много пари и много скъпи стоки събрани на едно място. Те могли да привлекат, па и привличали разни скитници и измамници, които трябвало да бъдат тероризирани от страха на наказанието. Но най-важната причина да се отегчи наказателният кодекс на новия граждански съд било съображението, че снизходителното отношение, гледането през пръсти на своеволието и кражбата, както това било по феодалните кърища, щяло да доведе града до състояние на пълна анархия и щяло да унищожи въобще търговската дейност. Затова гражданите с гордо самосъзнание наричали себе си „люде на мира“ (homines pacis), а своя мир — „градски мир“ (pax villae). Този търговски мир бил налаган и от светските владетели по време на панаирите и известен брой дни преди и след тях, за да могат търговците спокойно да се явят на панаира и да се завърнат по градовете си (pax in eundo et redeundo).

Гражданското и търговско право постепенно разпространява действието си и върху всички граждани не търговци. Така градът с цялото свое население се оформя като хомо-

генно социално и юридическо цяло. Особена характерна за правния манталитет на това цяло е отмяната на съдебния дуел, който давал възможност на всеки разбойник рицар, боравещ постоянно с оръжие, да изяви претенции върху имота и да заплаши живота на търговеца. Тази отмяна означавала отмяна на правото на физическата сила и заменяването и с правото на хитростта и умението.

Въпреки локалното разнообразие на градските институции из отделните области и страни на Европа, градът към края на XIII век навсякъде е носил известни общи черти, които можем да дефинираме така: „Градът е едно укрепено многолюдно селище, обитавано от свободно население, което се занимава с търговия и занаяти; то е обезпечено фактически или официално с особено градско право и правосъдие и се ползува от общинно самоуправление". По пътя на този процес се разрастват всички търговски и промишлени градове на Европа от XIII до края на XV век. Началото, обаче, е положено от северно-италиянските, фландрийските и немските прирейнски общини.

Групираните в един град търговци и занаятчии били свързани не само от съзнанието за класова солидарност. Те се смятали и като една стопанска общност — почти едно предприятие. Тяхната локална солидарност ги тласкала да пречат с всички средства на развитието на съседни и далечни градове, защото виждали в чуждия успех своята гибел. Всеки град се затваря като свят сам за себе си; той се стреми да произвежда всичко, от което има нужда, да закрепи своята стопанска власт над съседните села, от които черпел материали, да експлоатира, граби и заробва селяните не по-зле от сеньора и да осуетява пренасянето на градски занаяти по селата. Това е една непрекъсната война между града и селото и между градовете помежду им, — война стопанска и с оръжие. Ония, които се наричали „люде на мира" (homines pacis), воювали с цели наемни армии десетилетия наред, за да унищожат търговския си съперник или стопански по-слабия. Особена жестока и безпощадна била борбата между големите италиянски градове-държави Венеция, Генуа и Пиза. Това явление отговаряло напълно на социалните условия на епохата, когато липсвала силна централна власт и когато жителите на всеки по-голям град се чувствували като отделна нация и се назовавали така (напр. флорентиска нация, сиенска, пизанска и др.). Отношението на градовете към външния свят по нищо не се различавало от онова на феодалите, които се изтребвали и ограбвали в постоянни междуселски и междуобластни войни. Това взаимно ожесточение на градовете, основано на търговската борба за надмощие, затихнало до известна степен едва по-късно, когато силната кралска власт ги обединила под общ управителен режим.

Заключения и изводи

Нека подчертаем най-съществено в разглежданите явления в периода XI—XV век.

1. Търговецът, а заедно с него търговският паричен и мобилен капитал се създават като исторически и стопански значими явления в средневековна западна Европа от X век нататък благодарение на презморския внос на стоки от близкия Изток.

2. Този внос и тези капитали пораждат условията за развитието на множество ръчни занаятчийски производства в Европа, които на свой ред стават обект на износ. Това още повече увеличава търговския оборот и печалбите на търговците. Последните извличат големи облаги и от пласирането на стоки в вътрешността на континента.

3. Създават се търговски предприятия с дялов капитал за едра сухопътна и морска търговия. Част от капитала се мобилизира в банкерски сделки и финансиране на масово занаятчийско производство за далечен пласмент.

4. Полагат се основите на едно ново средство за производство и стопанисване — търговският капитал. Явява се, макар и все още в скромни размери, паричната циркулация, обръщението и увеличаването на капитала, какъвто феодалът-земевладелец не е притежавал. На лице е паричната рента, независима от земевладението. Това е стопанска сила от съвършено нов вид за епохата.

5. Търговският капитал дава възможност да се произвеждат, пренасят и консумират блага от все по-високо качество и ценност в все по-големи количества. Ролята на капитала тук като положителен фактор е организационна: търговецът купува някъде далеч, превозва и предлага на мястото на консумацията; той преодолява пространството и пространствената изолация на затворените селски феодални области, като ги свързва стопански, а вследствие това политически и културно. Търговецът чрез своя капитал и доставки повишава жизненото равнище на консуматора, приучва го към известни материални изгоди и удобства, а с предлагането на известни готови стоки, които по-рано последният е произвеждал сам за лична употреба, пести работното му време и облегчава домакинските му усилия.

6. Търговецът с своята дейност създава около себе си условия за появяването на наемния труд като масово явление, а също така на освободения от крепостничество занаятчия и на човека с свободна професия. Трудовият режим при наемничеството, както и при занаятчийската и свободно-професионална инициатива е сравнително по-лек от феодалния, дава по-голяма свобода, възбужда до известна степен личния почин и принася по-добри доходи.

7. Търговците и гражданите въобще се възправят в края на XIII век като ново и съвсем непредвиждано в средновековната социална иерархия съсловие, което застава редом до благородните и духовенството като привилегирована класа. Градът се превръща в първата и единствена крепост на свободата и мира всред морето от феодално безредие и социално подтискане.

8. С своя мобилен капитал, с своите граждански права, свобода, политическо влияние, защита на реда и мира в самия град, с създаването на по-изгодния наемен и самостоятелен труд, с своята независимост от земята гражданинът и особено търговското съсловие прави първия пробив в средновековния феодален строй. Този пробив ще се разширява както пространствено, тъй и в различните области на човешката дейност все повече. Без да се е променил в основата си, понеже главното средство за производство, земята, е все още в ръцете на феодалите, феодалният режим е прояден вече от една язва, която ще го изтощава и видоизменя, докато дойде времето до окончателното му унищожение.

Изброените в заключението явления имат несъмнено прогресивен характер в сравнение с онова, което е било до X век в Европа. Те бележат един напредък, макар и относителен, но с извънредно голямо значение за бъдещето.

Спираме до тук, без да сме изчерпали значението на последиците, които има появата на търговското и занаятчийско съсловие в средновековния живот и без още да сме засегнали социалните и стопански противоречия, които се зараждат вътре в самите съсловия на основата на експлоатацията. Тези и още няколко други въпроси ни предстои да разгледаме, докато достигнем до разкриването на социалната и класова същност на европейския Ренесанс.

ИСТОРИЧЕСКИ ИЗВОРИ

БИТКАТА ПРИ ГРЮНВАЛД (15 ЮЛИЙ 1410 г.)

В 1226 г. Конрад Мазовецки (полски уделен княз) поканил Тевтонския орден[1] за борба срещу литовското племе пруси. През XIII в., под предлог да ги покръсти, тъй като те били езичници, Тевтонският орден се разправил кърваво с прусите и завладял земите им (между долното течение на Висла и Неман). Незадоволил се с тези завоевания, той заплашвал и независимостта на Литовската държава (основана в средата на XIII в.), а в 1309 г. завладял полското Поморие с Гданск (Данциг). Опасността, заплашваща Литва и Полша от страна на ордена, и стремежът на Полша да си възвърне земите, завладени от кръстоносците, са едни от главните причини за полско-литванската уния от 1385 г., острието на която било отправено против ордена. В 1409 г. избухнала война между Полша и Литва, от една страна, и Тевтонския орден, от друга. Най-яркият епизод от тази война е битката при Грюнвалд, в която полско-литванската войска, подпомогната от руски и чешки отреди, одържала решителна победа над рицарското опълчение на ордена. Победата при Грюнвалд е една от най-големите и славни победи на о б е д и н е н о т о с л а в я н с т в о над немците в миналото. Тя задържала немската експанзия на Изток, а за градовете и дворяните, подчинени от ордена, тя била сигнал за въстания против игото на кръстоносците. Тук даваме откъслек от историята на Длугоша (полски историк от XV в.), в който ясно и картинно се описва ходът на Грюнвалдската битка ((Dlugosz, t. IV, 35).

*

В вторник, на 15 юлий, Владислав,[2] полският крал, решил да изслуша сутрешната света литургия. Когато преминал две мили, откъдето се виждали огньовете около лагера на неприятеля, той се спрял на полето между Таненберг и Грюнвалд, на които предстояло в този ден да се прославят в битката, и заповядал да построят шатрите между горичките и гъсталаците на гората, която от всички страни закривала това място; той заповядал да поставят походния параклис на височината

---

[1] Немски рицарски орден, основан в Палестина по време на третия кръстоносен поход (края на XII в.). В Полша рицарите на ордена се чаричали кръстоносци.

[2] Владислав Ягело (1386—1434), първият представител на династията Ягелоновци на полския трон.

над езерото Любно, така щото, докато войската заеме своите позиции, той да може да изслуша богослужението.

Магистърът на пруския орден, Улрих фон Юнхинген, вече пристигнал в селото Грюнвалд, на което предстояло да го увековечи с своето поражение, и се спрял с войските си около него.

Крал Владислав никак не се смутил от толкова внезапното и неочаквано пристигане на неприятеля. Той счел за най-главно, преди да се почне войната, да даде отначало дължимото на Бога, и затова се отправил в походния параклис, където с голяма набожност изслушал две литургии.[1] В това време, когато той слушал литургията, кралската войска, под ръководството на Зиндрама от Машковиц, кралски мечник,[2] и литовската, под командата на великия княз Александър,[3] построени в правилни колони и отреди, с удивителна бързина се появили в пълен ред и се разположили с въоръжението си срещу неприятеля: поляци — на лявото крило, литовци — на дясното.

Когато Владислав, полският крал, свършил молитвата си, в отговор на настойчивите молби и искания не само на Александра, великия литовски княз, но и на рицарите си, които го карали да почне поскоро битката, той станал, сложил оръжието си и се покрил от глава до нозе с забележително военно облекло. В това време, когато рицарите пак почнали да викат и да настояват, щото кралят по-скоро да даде знак за бой, и кралят вече поставял на главата си шлема, имайки намерение да почне битката, съобщили му, че от кръстоносците дошли двама пратеници, от които на единия на щита имало герба на римския крал, т. е. черен орел на златна основа, а на втория — герба на щетинския княз — грифон[4] на бяла основа, и че държали в ръцете си два извадени от ножницата меча, искайки да ги допуснат до краля, към който ги довели полските рицари, стоящи на охрана.

Те приветствували краля, едва изявявайки пред него знаци на уважение, и изложили своето пратеничество с следните думи, които Ян Менжик превел от немски на полски: „Пресветлий кралю! Великият магистър на пруския орден Улрих изпраща на тебе и на твоя братовчед[5] чрез нас, негови пратеници, два меча за предстоящата битка, така щото, ти, с тяхна помощ и с оръжието на твоя народ, с повече решителност и с по-голямо мъжество, което ти проявяваш, да пристъпиш към битката и да не се криеш в тия горички и гъсталаци, а да излезеш да се биеш на открито поле. Ако ти намираш, че мястото ти е твърде малко за движение на твоите отреди, то магистърът на пруския орден, Улрих, ти отстъпва от полето, което той е заел с своите войски, колкото же-

---

[1] Кръстоносците водели завоевателна борба против литовците под предлог да ги направят християни; след тяхното покръстване (1387), тевтонските рицари поддържали, че литовците само на вид приели католичеството, а в същност били езичници. Длугош затова подчертава набожността на Владислава.

[2] Мечник — сановник, носещ кралски меч.

[3] Александър — християнското име на литовския княз Витовт.

[4] Легендарна птица.

[5] Посланиците имат пред вид Витовт, братовчед на Владислав Ягело, те не споменават нито името, нито титлата на великия княз.

маеш, само да би могъл да те измъкне на борба; или пък най-после, избери си сам място, на което желаеш да се бориш, само не отлагай битката." Тъй говорили пратениците на краля. В това време, когато те изпълнявали своето поръчение, било забелязано, че войската на кръстоносците заемала позиция на по-широко поле, желаейки с това, като че ли, да потвърди туй, което магистърът на ордена придупреждавал.

Владислав, полският крал, като изслушал толкова високомерното и пълно с надменност пратеничество, взел из ръцете на пратениците двата меча и, без да проявява по отношение на тях гняв или каквото и да е презрение, заплакал и с никого не съветвайки се, с удивително, като че ли от небето изпратено, смирение и търпение спокойно отговорил: „Макар, че в моята войска е достатъчно оръжието и аз не се нуждая да получа такова от враговете си, но, за по-голямо засилване на безопасността и защитата на вярното мое дело, аз взимам в името на Бога тези два меча от враговете, алчни за моята кръв и тази на народа ми..."

Когато се разнесъл бойният сигнал, цялата кралска войска силно запяла родния химн св. Богородица, а после с вдигнати копия се хвърлила в битката.

Когато те влезли в боя, вдигнал се толкова ужасен шум и трясък от ударите на копията, дрънкането на оръжията и звъна на мечовете, че той бил чуван на няколко мили в околността. Юнак вървял срещу юнака, оръжие се счупвало с трясък, попадали в лице отправените едно против друго острия на стрелите.

Тъй двете войски[1] се сражавали почти цял час с равен успех и тъй като един на друг не отстъпвали на полесражението, мъжествено докопващи се до победата, трудно било да се предвиди кой ще победи. Когато кръстоносците забелязали, че на лявото крило, където била полската войска, им било трудно и опасно да се борят, тъй като предните отреди вече отстъпили назад, те отправили оръжието си на дясното крило, състоящо се от литовци, които те се надявали да разбият полеко, защото те вървели на по-редки колони, имали по-слаби коне и полошо въоръжение. Тяхното намерение било, като разбият литовците, да се обърнат после към поляците. Но съвсем не им се отдало да изпълнят намерението си. Когато закипяла битката с литовците, с русите[2] и с татарите, литовските отреди, като не били в състояние да издържат натиска на враговета, почнали да се колебаят и отстъпили. Толкова посмело почнали да настъпват срещу тях кръстоносците, да ги притесняват все по-силно и ги заставили да бягат...

След бягството на литовците, когато прахът, който пречел на сражаващите се да се познават едни други, благодарение на слабия дъжд, малко се улегнал, почнала се между поляците и рицарите на

---

[1] Войската на кръстоносците се състояла от 20,000 човека (52 отреда); войската на поляците наброявала 16,000 човека (51 отреда); войските на Витовт — около 10,000 (тя се състояла от литовски, руски и татарски отреди).

[2] Отнася се в дадения случай за смоленските полкове в войската на Витовт.

много места ожесточена и упорита битка. Кръстоносците настъпили упорито, докопващи се до победата, и в общото сбиване голямото знаме на полския крал Владислав с знака на белия орел паднало на земята, но по-смели и изпитани в боеве полски рицари, които се борили под това знаме, забелязали това, подигнали знамето и го отнесли където следва. Полското рицарство, желаейки да измие от себе си тази обида, ударило с ярост на врага, разгромило го и го заставило да бяга... В това време пристигнали кръстоносците, които се връщали с дружина от литовци и руси, водейки тържествено и триумфално към своя лагер голямо количество пленници. Но като забелязали, че работите се развивали неблагоприятно за тях, оставили пленниците си и обоза и по-скоро се хвърлили в битката, за да подкрепят своите, които вече слабо се съпротивлявали на победителя. След пристигането на пресни подкрепления, закипяла отчаяна схватка с нова сила. От двете страни непрекъснато падали мъртви. Кръстоносците в уплаха и без порядък, търпейки големи загуби в люде и водачи, изглеждало вече се готвели да ударят в бягство, когато чешкото [1] и немско рицарство ги поддържали и, макар кръстоносците няколко време да издържали настъплението, в края на краищата, обкръжени от всички страни от подавляващите сили на кралските войски, били разбити и поразени... Загинал и великият магистър на ордена, Улрих, загинали маршали, началници, рицари и най-знаменитите в пруската войска сеньори, а останалите се впуснали в бягство. Полските войни взели и събрали в неприятелския лагер голяма плячка, коли и целия обоз на магистра на ордена и на пруското рицарство. Също били намерени в лагера на кръстоносците няколко коли, натоварени с вериги, които кръстоносците, уверени в победата, приготвили, за да вържат поляците.

Освен това, в колите на кръстоносците в лагера били намерени и много бъчви с вино, към които войниците, уморени от битката и летния пек, след разгрома на врага, се нахвърлили бързо, за да уталожат жаждата си: едни с шапките, други с кърпичките, трети с обувките черпили вино и пиели. Но Владислав, полският крал, опасявайки се да не би войската да се напие от виното и да отслабне, заповядал да разбият всички бъчви и да излеят виното на земята.

Като ограбила колите и лагера на неприятеля, кралската войска се събрала на възвишението, на което тевтонските рицари по-рано заемали позиции, и от тук тя видяла бягащите многочислени отреди на враговете с святкащи на слънцето ризници, с които били покрити почти всички рицари. Преследвайки врага, поляците се озовали при някакво блато и тресавище и нападнали прусите. Много от тях се осмелили да окажат съпротива, но били леко надвити; останките от войската, които били пощадени по заповед на краля, били взети в плен. От тук Владислав, полският крал, заповядал да се преследват бягащите прусаци, но посъветвал рицарите си да се въздържат от убийства. Врагът бил преследван по протежение от 10 до 20 мили. На една малка част, която

[1] Чешкото феодално рицарство в това време поддържало ордена; някои чешки доброволчески отряди, командувани от Ян Жишка, бъдещия водач на таборитите, се сражавали на страната на поляците.

по-рано напуснала полесражението, се отдало да се спаси с бягство. Значителна част от рицарите паднали в плен и когато пленниците били доведени в лагера, победителите се отнесли към тях милостиво. Много се издавили в езерото, намиращо се на две мили от полесражението, следствие на голямата блъсканица и натиск. Настъпилата нощ попречила да се продължи преследването. В тази битка паднали 50,000 врагове, а 40,000 били взети в плен.[1] Говори се, че били пленени петдесет и едно знамена. Победоносната войска получила богата плячка. Такова голямо ли е било числото на убитите — не мога да твърдя с положителност. Но пътя на няколко мили бил послан с трупове, а земята била наполена с кръв; в въздуха се разнасяли викове и стонове на умиращи.[2]

Превел К. Л-в

---

[1] Числото е много преувеличено: войската на кръстоносците в битката наброявала всичко около 20,000 души.

[2] Из „Хрестоматия по истории средних веков", от проф. Н. П. Грацианского и проф. С. Д. Сказкина. Москва, 1938 г., том. II, ч. I, стр. 210—214.

ПРЕГЛЕД

АКАДЕМИК Н. С. ДЕРЖАВИН И БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ

Връзките между Русия и България бяха прекъснати в течение почти на 30 години. Българските фашисти бяха твърде ревностни в старанието си да не допуснат културно общение с великия славянски народ. Те поддържаха съзнателно отвратителни понякога легенди за страната на социализма и за нейната култура, и се мъчеха да изстудят горещата любов на българския народ към неговата сестра освободителка. В последните години, откато българските хитлеристи се помъчиха да впрегнат България напълно в немската колесница, клеветите и ругатните на продажната преса против Съветския съюз не знаеха мярка. Вместо за руски народ, вестниците на българските хитлеристи говореха за азиатски орди. Говореше се за неутралитет, докато правителствата на цар Бориса бяха направили от българската земя база за немското нападение против братската славянска страна. Цялото българско стопанство, транспортните ни средства и пристанища, българското небе — всичко бе предоставено на немците, за да водят те най-жестоката и безчовечна война в историята — войната против съветските народи.

В това също време братският интерес и братското участие на руския народ към съдбините на българския народ не загаснаха ни най-малко. На предизвикателствата русите отговаряха с мълчание и търпение. На хулите отговаряха с грижи за подобрение на международното положение на България. На фашистките фалшификации на историята, с които се целеше да се докаже, че българите нямат нищо общо със русите, руските учени отговаряха с сериозни и дълбоки изследвания на българското минало, чиято единствена цел бе да установят истината такава, каквато е. Могат да се изброят имената на мнозина видни съветски учени, които се занимаваха през най-тежкото време за българо-руските отношения с български въпроси. Редица съветски научни издания, които продължаваха да излизат и през войната, поместваха ценни изследвания върху българската културна и политическа история. Много от заседанията на Съветската академия на науките бяха посветени на български въпроси. В историческите факултети на съветските университети се четяха редовно лекции по българска история и литература. На България бяха посветени и няколко отделни книги.

Първо място между съветските учени, които се занимават с българистика, заема несъмнено академикът Николай Севастиянович Державин.

Той е заслужил това първенство не само с дългогодишните си занимания с български въпроси, не само с количеството на работите си, посветени на България и българския народ, но главно с високото им качество и преди всинко с новото, което допринася всеки негов труд, ново и в материално и в методологично отношение.

Българските въпроси не са нови за Державина. Още на студентската скамейка, в края на миналия век, той посвещава силите си на сроучването на български литературни и езикови въпроси. В връзка с това той идва на два пъти и в България. У нас и в Русия той печата своето монументално съчинение върху езика и бита на българските колонисти в южна Русия, след това се отдава на изучаване на българската литература и напечатва най-добрите досега изследвания върху Алеко Константинов и Ст. Михаиловски, а има написани работи и върху други български писатели, на първо място Хр. Ботев.

През последните години академикът Державин обърна погледа си предимно към българското минало. Плод на усилените занимания в тази насока е неговата „Българска история" в пет тома, първите два от които вече се печатат и скоро ще бъдат в ръцете на читателя. Наред с тази сводна работа, той издаде книга, посветена на „Племенните и културни връзки между руския и български народ", както и един „Сборник от статии и изследвания из областта на славянската филология", съдържащ няколко очерка и изследвания из българската културна и политическа история („Троян в Словото за полка на Игоря", „Паисий Хилендарски и неговата История славянобългарска, 1762 г.", „Софроний Врачански. Живот и литературна дейност, 1739—1813", „Повестта за седемте мъдреци в българска версия, като паметник на епохата на възраждането", „Синайския евхологий"). Освен това, Державин е напечатал и редица по-дребни приноси в разни издания и предимно в изданията на Съветската академия на науките в Москва. На български сега излизат от печат неговите „Лекции по българска история", четени през зимата на 1943—44 г. в Москва.

За съжаление, ние не сме още добре запознати с всичко, което големият руски учен е извършил по отношение на българската история. Но и това, което вече знаем и познаваме, е достатъчно да ни даде задоволителна представа за делото на Державина и за неговите заслуги към българската историческа наука.

Преди всичко, необходимо е да се изтъкне, че Державин не си поставя за цел да търси нови извори за българското минало, да издава нови материали. За своите изследвания той се обляга на досегашните постижения в тази област, като се старае да извлече българската историческа наука от методологическата закъснялост, в която тя е потънала. Досегашните български учени-историци са дали прекрасни изследвания на отделни въпроси и на цели епохи от българското минало, но техните работи представляват само суров материал за едно истинско, издържано методологически, научно изследване. Те само установяват фактите, без да ги осветляват и обясняват. Ако някои са се опитвали да излязат от тази първобитна стадия на историческата наука, те са се объркали в наивни и идеалистически построения, понеже не са владели истинския ме-

тод за историческо изследване, понеже не са могли да видят събитията в тяхната диалектика, понеже не са били запознати с пружините на историческия процес. Новото, което академикът Державин внася в българската историческа наука, е правилното, научното отношение към историческите факти и събития, метода на изследване, който той прилага, метода на историческия материализъм, метода на Маркса и Енгелса, на Ленина и Сталина. Новото, което Державин внася в българската история, е обясняването, правилното и научно обясняване на историческото развитие на българския народ и на всички по-важни културно-исторически явления, които го съпътствуват.

Прилагайки най-правилната методология в българската история, Державин прави нова интерпретация на редица въпроси из българското минало и им дава ако не окончателно, то поне най-приемливо решение. Най-важните от тях са въпросите за произхода на българския народ и на българската държава. Както читателят ще прочете в тази книжка на „Исторически преглед", Державин завинаги опровергава твърдението на досегашните историци, че прабългарите са от турко-татарски, фински или хунски произход. Облегнат на изучванията на друг съветски академик, световния учен Н. Я. Мар, Державин разсича гордиевия възел на българската историческа наука за народностния произход на българите. Същевременно, той посочва напълно убедително и доказано, че не Аспарух, а славяните са си основали държава в втората половина на VII в., когато славянският родов строй вече се е разложил, когато се явило натрупване на частна собственост и класово разслоение в средата на славянското общество в днешните български земи. Державин дава правилно обяснение и на въпроса за богомилството, и на много още въпроси, които бяха неразрешими за досегашната българска историческа наука, поради нейната методологична закъснялост.

Не е само методологията, която прави Державина учен от голям стил. Той владее прекрасно и редицата спомагателни на историята дисциплини, на първо място езикознанието и етнологията, които прилага твърде нашироко в своите изследвания. В това отношение той надминава всички учени, наши и чужди, които са се занимавали с българската история.

Днес Державин е гост на българския народ. Той ще може да се убеди лично колко голяма е била любовта на българите към техните двойни освободители, любов, която не можаха да загасят ни времето, ни кървавият фашистки режим. И това ще бъде най-голямата отплата и награда за световния учен, син на най-близкия нам братски славянски народ.

Провъзгласявайки го за свой почетен член, най-малкото отличие, което може да се даде на един толкова заслужил за българската история учен, Българското историческо дружество изразява своята дълбока почит и признателност не само към академика Н. С. Державин, но и към неговия роден руски народ, към най-големия и най-великия славянски брат. Ние от сърце желаем дълги години бодрост и здраве на обичания от нас академик Николай Севастиянович Державин, за полза на славянската наука и за слава на славянския род.

Александър Бурмов

ПРЕД НОВИ ЗАДАЧИ

Българското историческо дружество съществува вече няколко десетилетия. Без да отричаме напълно или даже да подценяваме неговата дейност до сега, трябва все пак да подчертаем, че в този не малък период от време дружеството не можа да развърне всички сили и възможности, които нашата действителност му даваше. То бе предимно едно затворено в себе си, закостеняло бихме казали, дружество, което каточели се страхуваше от една по-широка обществена дейност. Неговата цялостна дейност се състоеше главно, ако не и единствено, в изнасянето на няколко сказки в София и в издаването на „Известията" на дружеството. При това, тези „Известия" излизаха каточели нарочно все порядко, на 3—4 години веднаж. Всеизвестно е, че сказките се посещаваха предимно от малък брой пенсионери и любители на историческата наука, живот в тях не се внасяше, разисквания нямаше, или, по-точно, те се избягваха. Опитите, които се направиха да се започне издаването на поредица от неголеми книжки на исторически теми, нито се продължиха, нито се поощриха. А с тяхното издаване се забеляза известен успех и интерес всред читаещата публика, без обаче това дело да получи нужната организация и без да се създаде финансов ред. Напротив, в това отношение имаше пълно безредие и финансите бяха съвсем объркани. Това и постави край на туй добро дело.

Колкото се отнася до темите на повечето от сказките, те обикновено не разглеждаха и не разясняваха важни, бихме казали животрептущи, исторически проблеми, проблеми, които биха могли да заинтересуват по-широката наша общественост. Най-често разглежданите въпроси интересуваха съвсем тесен кръг от хора. По такъв начин, възможността Българското историческо дружество, чрез своите сказки, да влияе на нашата общественост и да разширява и задълбочава историческата култура всред нея, бе сведена до твърде ограничени размери.

Презъ последните няколко години, при засилването на фашисткия режим у нас, дружеството едвали не прекрати своята дейност — сказки не се уреждаха, „Известията" просто престанаха да излизат, по-точно — печатането на последния том XIX—XX се проточи с години. Животът на дружеството просто не се чувствуваше. Възползувани от забраната на фашистката полицейска власт да се свикват годишни събрания, някои членове от настоятелството просто пречеха на дейността на дружеството и проспаха ценно време. Не е чудно тази летаргия да бе съзнателна. Тези същите господа едва ли не замисляха да поставят кръст на дружеството, като вместо него се основе някакъв исторически институт с строго подбрани членове. Може би, само фашисти? При тази пълна бездейност и безидейност, групата ръководни лица направи всичко възможно дружеството да изгуби своите членове, да изгуби всякаква връзка с тях, а финансовото безредие да продължава да се засилва. На годишното събрание през юний 1943 г. не се даде в същност никакъв истински отчет и не се каза даже от колко членове се състои дружеството. Безотговорността се шириле и тя се увеличи, след като се видя, че и на това събрание се избраха същите ръководни лица, ви-

новни за лошото състояние на дружеството. След туй дойдоха и бомбардировките над София и се спря всякакъв живот, а заедно с това и всички културни начинания отидоха по дяволите...

Дойде 9 септември. Велик исторически момент. Българският народ си отдъхна. Очертават се нови, невиждани до сега възможности за културна, просветна и научна дейност. И нашето историческо дружество се раздвижи. Още през есента на 1944 год. се избра от едно извънредно събрание ново настоятелство. Размениха се мисли върху подновената, бъдеща, дейност на дружеството. То стои пред нови задачи.

Преди всичко, като първа задача за разрешение пред нас стои — да съберем членовете на дружеството и да заинтересуваме по-широки обществени слоеве с историческите проблеми. Всичко прогимназиални учители, които преподават история, трябва да се привлекат като членове на дружеството; всички гимназиални учители-историци трябва да бъдат редовни членове, и при това активни. На тях главно ще се възложи по места да образуват клонове от всички местни историци, главни учители, и от всички, които се интересуват от исторически въпроси. Разрастването на нашето дружество не до 500, а до 1500 членове не е непостижима мечта. Клоновете могат и трябва да се събират на беседи върху най-разнообразни исторически въпроси. Централното софийско историческо дружество почва вече да се активизира. Показател за това е все по-масовото посещение на урежданите напоследък сказки, при които стават свободни и твърде интересни разисквания.

Една важна задача е вече разрешена. Имаме си наше историческо списание, нуждата от което отдавна се чувствуваше, но до сега не се задоволяваше. „Исторически преглед" трябваше да преодолее редица трудности, за да почне да излиза, от които липсата на хартия не бе на последно място. Четирите книжки, които ще излязат в времето от януари до юни 1945 година, ще покажат не само доколко тази нужда ще се задоволи, но и как читателите ще посрещнат това тъй очаквано начинание. Редакцията на списанието не само се надява, но изрично моли всички, които желаят, след като имат книжките на ръце, да кажат свободно мнението си за тях, за да може списанието през втората годишнина — от септември 1945 год. нататък — да излиза подновено, с още по-разнообразен материал и още по-очаквано от читателите.

„Известията" на дружеството трябва да продължат своето излизане, и то редовно всяка година. Те трябва да се запазят като по-тежко, научно издание, но, разбира се, с по-разнообразен материал. Списанието и „Известията трябва да се попълват — едното научно-популярно, другото по-строго научно.

При настъпването на по-спокойно време, когато противокултурният хитлеризъм бъде окончателно смазан и настъпят благодатните дни на мира, ще се организира издаването на оригинални и преводни книжки за масово разпространение, особено всред учащата се младеж. Това ще бъде едно от най-полезните дела на дружеството.

Нашето дружество трябва да възстанови и да си създаде нови връзки с историческите дружества, академии на науките и други научни

сдружения, особено в Съветския съюз и всички други славянски земи, а така също и в западноевропейските държави.

Твърде скромната дружествена библиотека трябва да получава ценните исторически издания и списания, особено тези на Съветския съюз. По този начин тя ще се обогати и може да стана център за обслуга с исторически книги на желаещите дружествени членова. Изобщо, обогатяването на дружествената библиотека с нови книги и списания е една належаща необходимост.

Връзките на нашето дружество с братския Съветски съюз ще се засилят и по други пътища. У нас ще идват гости от там. Случаят с многоуважаемия почетен член на историческото ни дружество, проф. академик Н. С. Державин, не ще бъде единствен. Когато се създадат възможности и ние, от тук, от България, ще ходим на екскурзии из необятната братска земя, из белокаменна Москва, старинния Киев или из борческия Ланинград ... За сега това е наистина една едва ли не непостижима мечта, но близкото или по-далечно бъдеще ще я направят действителност ...

Бих посочил още задачи, които се поставят за разрешение пред нашето дружество. То трябва, например, да бъде питано от М-ството на нар. просвещение при всички промени, които се налагат в програмата по история в основното училище и гимназиите. Нашето дружество трябва да има становище по този толкова важен въпрос, и т. н.

Най-важното — историческото дружество при новата политическа обстановка в нашата страна, при новите условия на живот, които се създават и ще се създават у нас, при нов отечественофронтовски светоглед, ще трябва, преобразено и с нов дух, да развърне всички свои сили, да постави на здрави основи своята културно-просветна и съзидателно-историческа дейност и да направи всичко възможно да тласне напред развитието на историческата култура у нас, за да се създадат всички условия за пълен разцвет у нас на историческата наука. Така то най-добре и най-пълно ще разреши всички поставени пред себе си задачи.

Божидар Д. Божиков,
подпредседател на Българското историческо дружество

ИЗ ДЕЙНОСТТА НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

На 27 X 1944 г. старото настоятелство на дружеството свика общо извънредно събрание, на което се размениха мисли по бъдещата дружествена дейност, с оглед на настъпилото освобождение от фашизма, и се избра ново ОФ настоятелство в състав: председател — Ив. Пастухов; подпредседател — Бож. Божиков; секретар — Александър Бурмов; касиер — Д. Кръндjалов; библиотекар — Хр. Гандев; съветници — Св. Георгиев и Дим. Димитров; контр. комисия — Ив. Панайотов, Д. Косев и Хр. М. Данов.

Новото настоятелство трябваше да преодолее редица пречки, преди да почне дейно работата си. Преди всичко, то не получи в пълнота архивата на дружеството. Списъкът на членовете не беше подреден от няколко години, адресите не се знаеха и пр. и пр. След упо-

рита работа, настоятелството можа да влезе в връзка с повечето от старите членове, които възобновиха членството си. Това се отнася повече до софийските членове; с членовете от провинцията дружеството още не е могло да уреди напълно връзките си.

Новото настоятелство взе редица решения, които имат за цел да стегнат дружеството и да улеснят изпълнението на неговите задачи. Преди всичко, от дружеството бяха отстранени всички негови членове, осъдени от Народния съд или уволнени за фашистки и противонародни прояви. На първо място в списъка на изключените трябва да се спомене бившият секретар на дружеството, д-р Ив. Дуйчев, който е, при това, главната причина за замирането на дружествения живот. Изключени бяха още следните лица: Б. Филов, Зв. Цонев, Ст. Баджов, В. Бешевлиев, Ст. Брашованов, Ив. П. Орманджиев, Дим. Яранов.

Настоятелството реши да започне издаването на популярно историческо списание, за да може да постигне по този начин в пълнота своята основна задача — всаждане на историческата култура у нас. Наред с това, реши се да се сложи веднага под печат и том XXI от „Известията" на дружеството, който е вече отпечатан и излиза тези дни.

Настоятелството взе още редица решения, едни от които се изпълняват, а изпълнението на други е предстоящо.

В заседанието си от 9 II 1945 г. настоятелството, вземайки предвид големите заслуги на съветският академик Николай Севастиянович Державин, реши да го провъзгласи за почетен член на дружеството. Редовното седмично събрание одобри с ръкоплескане решението на настоятелството.

Настоятелството реши, че дружеството трябва да участвува, въпреки скромните си средства, в народния заем за свободата, и внесе веднага сумата 30,000 лв.

Настоятелството се постара да уреди и въпроса за редовните седмични дружествени събрания, на които да се изнасят реферати и доклади върху исторически въпроси. Досега са прочетени следните сказки.

Поглед върху историческото развитие на България през средновековието, от Александър Бурмов, доцент.

Австрийската политика на Балканите през 1912—1913 г., от д-р Ив. Панайотов, доцент.

За произхода на тъй наречените прабългарски землени валове от д-р Д. Кръндjалов, доцент.

Богомилството, от д-р Д. Ангелов, асистент.

Народността на св. св. Кирила и Методия, от д-р В. Сл. Киселков, гимн. у-л.

Социалната структура на България според Беседата на презвитер Козма, от Велчо Велчев, доцент.

Още за богомилството, от д-р Д. Ангелов, асистент.

Връзки между Рилския манастир и Русия от 16—19 в., от Н. Дилевски, лектор в университета.

Поголовният данък в османската империя с оглед към българските земи, от д-р Б. Недков, уредник на турския отдел в Народната библиотека.

Наченки на европейския ренесанс, от д-р Хр. Гандев, доцент.

След всяка сказка се развиват свободни разисквания.

Това е, накратко, дейността на дружеството за пет месеца. Тя би могла да бъде още по-резултатна, ако настоятелството срещаше по-голямата подкрепа на членовете, особено в стремежа му да увеличи броя на членовете на дружеството.

Александър Бурмов,
секретар на дружеството

АРХИВ НА СЪПРОТИВИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ

Ако веднага след освобождението на България през 1878 г. не се пристъпи към събиране на всички документи за революционното движение и много от тях бяха унищожени от невежи и заинтересувани люде или пък изчезнаха по други пътища, днес не бива да допущаме да изчезнат по същия начин документите за величавата борба, която българският народ води с течение на 21 година против фашизма. Необходимо е веднага да се пристъпи, и то от отговорната държавна власт, към цялостното събиране на всички исторически материали за времето от 1923 г. насам, които ще допринесат за правилното осветление в всяко едно отношение на епохата, която бе завършена с народното въстание на 9 септември 1944 г. Предприетите от няколко страни почини трябва да се съсредоточат в едни ръце, за да не стане разпръсване на материалите и за да могат бъдещите изследователи да разполагат с всичко ценно от историческа гледна точка, без да се лутат от учреждение до учреждение и от лице до лице. Съсредоточаването на материалите в едни ръце ще има това значение, че от тях ще се състави музей, чиято възпитателна стойност е твърде голяма.

Почини за събиране материали за историята на съпротивителното движение у нас, на народната антифашистка борба против германските окупатори и техните български слуги, излязоха както от някои частни лица, така и от държавни учреждения. На първо място тук трябва да се спомена Министерството на външните работи, което ще използува тези материали за издаването на една книга на чужди езици, и Министерството на пропагандата, което ги използува за своята Национална антифашистска изложба. Все тук трябва да се спомене и Секторът за пропаганда и културна дейност всред войската. Че събират документи съобщиха и Славчо Васев, главен редактор на в. „Заря", и Здр. Митовски, от редакцията на в. „Народ".

Според нас, всички документи около съпротивителното движение би трябвало да се съберат в държавния исторически архив, какъвто засега представлява Архивният отдел на Народната библиотека, гдето се намират и всички други документи за българското възраждане и новата българска история. Веществените паметници — оръжия, дрехи, уреди и предмети, свързани с прехраната и живота на народните въстаници, и пр. — да се предадат или на Националната антифашистка изложба, която ще се обърне в Национален антифашистки музей, или в Главния военен музей.

При събиране на материалите, може да се има предвид издаденият

от Сектора за пропаганда и културна дейност всед войската „Въпросник за събиране исторически документи и материали в връзка с живота и борбите на народно-освободителната въстаническа войска". Той гласи:

„1). Да се опише историята на всеки отред: а) кога и как е образуван отредът; б) кой е бил командирът му — трите имена, дата на раждането, месторождение, кратко описание на живота му; в) действия на отреда — кога, къде и какви акции е извършил отредът; г) списък на въстаниците — трите имена, дата на раждането, месторождение, какви непосредствени подбуди са го накарали да мине в възстаническите войски; д) как е живял отредът, когато не е бил в акции, как е била организирана прехраната, как е бил въоръжен, отношенията му с населението и пр.;

2). Подреждане на архивите: а) писма — от кого до кого, на коя дата, ако не е датирано писмото; б) позиви — по какъв случай е издаден; в) вестници — кога е започнато издаването му.

3). Спомени — всѣки, който пише спомените си, да засегне събития и преди създаването на народноосвободителното движение; септемврийско въстание от 1923 г., събитията от април 1925 г. и пр.

4). Списък на загиналите въстанници — а) трите имена, дата на раждането и месторождение; б) кратко описание на живота му; в) как е загинал.

5). На всеки предмет да се постави етикет, в който накратко да се посочи на кого е бил предметът, с какви събития е свързан и пр."

Ние днес търсим с усърдие и най-незначителния документ от времето на българското възраждане, без понякога търсенето ни да се оказва ползотворно. Нехайството на нашите бащи и деди не бива да се повтаря. Трябва на всяка цена, и то колкото се може по-скоро, материалите да се съберат и подредят за използуване от историците.

Б.

ИЗ ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЯ ПРИ СЪВЕТСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

В института за история при Академията на науките на СССР има нарочен Сектор за славянски изучвания. В плана на този сектор за научно-изследователска работа през 1943—1944 г. са били предвидени две колективни изучвания: „Балканските държави в навечерието на втората световна война" (редактор проф. З. Неедли) и „Русия и южните славяни в техните културни и политически връзки" (редактор дописният член на АН на СССР В. Пичета).

Вторият сборник е напълно привършен, докато първият е все още в работа. В готовия сборник ще бъдат поместени следните работи: изследванията на проф. М. Тихомиров върху най-старите културни и политически връзки на Русия с южното славянство, статията на В. Пичета — „Юрий Крижанич", и статията на дописния член на Академията, С. Богоявленски — „Русия и Сърбия в XVIII в.". Втората част на сборника, озаглавена, „СССР и южните славяни", се отнася до съвременната история на южното славянство. Тя е колективна работа на редица сътрудници на Сектора по славяноведение, между които дописния член на АН В. Пичета,

кандидатите на историческите науки Д. Густинчич и Р. Караколов (българин), докторанта С. Зинич и аспирантите Н. Франич, С. Гринберг и В. Королюк.

Проф. В. Пичета е приготвил, извън плана на Сектора, голямо изследване, озаглавено: „Южните славяни в руската историография". През същото време (1943—44 г.) В. Пичета е завършил и втория том от своята монография — „История на Полша". Първият том ще почне да се печата наскоро. Той обхваща времето от X в. до 1795 г. Третият том ще бъде написан през настоящата година.

Проф. З. Неедли е приготвил за печат две големи монографии — „История на Чехия" и „История на Словакия".

Старшият научен сътрудник на Сектора Д. Влахов (сега председател на Македонския народоосвободителен фронт) е представил в Сектора обширно изследване на тема: „Македония и македонския въпрос".

Д. Густинчич е приготвил за издаване от държавното издателство за политическа литература брошурата „Югославия". Сега се печата голямата монография на същия автор — „История на Хърватско".

Печатат се още и следните книги, завършени през 1943 г.: „История на Сърбия" от С. Богоявленски, и „История на Черна гора" от Б. Горянов.

В заседанията в Сектора са били обсъдени плановете за следните дисертации: „Илиризъм" от С. Зинич, за докторат на историческите науки, „Произход на Югославия" от Н. Франич, и „Влизането на България в първата световка война" от С. Гринберг. Последните две дисертации са за получаване титлата „кандидат на историческите науки".

През разглежданото време са се състояли 20 заседания на Сектора, в които са били прочетени следните доклади на отделните му членове: „Полското въстание през 1831 г. и Прусия" — В. Пичета; „Класовата борба в Византия през VII в." — Н. Пигулевска; „Немската агресия в славянския фоклор" — С. Гринберг; „Грюнвалдската битка през 1410 г." — Т. Константинов; „Сърбия в първата половина на XIX в." — С. Богоявленски; „Македонския въпрос" — Д. Влахов; „Социално-политическите възгледи на Мартин Гал" — В. Королюк; „Юрий Крижанич и неговото отношение към руската държава" — В. Пичета; „Задачи на съветското славяноведение" — З. Неедли; „Издателската дейност на Иосафата Огризко" — С. Шкроб; „Планът на Фр. Моджевски за „поправка" на полската държава" — Г. Санчук; „Косцюшко" — В. Пичета; „Руската византология" — Б. Горянов; „Метод и библиография за историята на работническата класа в Полша до средата на XIX в." — Ж. Корман; „Революционната дейност на Иосафат Огризко" — С. Шкроб; „Влизането на Италия в първата световна война" — Ф. Нотович; „Иван Грозни и Сърбия" — М. Тихомиров; „Германският империализъм в България" — И. Топалов.

Освен това, сътрудниците на Сектора са прочели ред доклади и в заседанията на Отдела за история и философия при АН СССР. В. Пичета е прочел три доклада: „Богдан Хмелницки", „Началото на по-

лонизацията на Галичина“ и „Византия и славяните“. Проф. З. Неедли е направил доклад на тема: „Световното значение на руската музика“. Б. Горянов е говорил върху руската византология.

Секторът е организирал и специално заседание, посветено на тригодишната борба на югославянския народ против немците. В заседанието са взели участие представители на Всеславянския комитет, както и бойци и офицери от югославянската военна част, съставена в СССР.

Понастоящем Секторът подготвя една научна сесия, която ще бъде посветена на културните и политически връзки на Русия с южните славяни.

Секторътъ обръща голямо внимание и на въпроса за подготовката на млади специалисти. Б.

РАЗВИТИЕТО НА ИСТОРИЧЕСКАТА НАУКА В СЪЕДИНЕНИТЕ ЩАТИ

В съветското списание „Исторический журнал“, кн. 12, 1944 г., стр. 52 сл., намираме интересното изложение на В. Яцунски върху развитието на историческата наука в Съединените щати. Тъй като у нас този въпрос е извънредно малко познат, считаме за уместно да запознаем читателите с главните насоки, особености и произведения на американската историческа наука въз основа на данните, които ни дава Яцунски.

В развитието на историографията на Съединените щати се набелязват няколко периода, тясно свързани с политическата, стопанска и духовна структура на страната. Първият период се включва в епохата от започването на колонизирането на северна Америка до създаването на Съединените щати (от началото на 17 до края на 18 век). През този период се пишат обикновено локални истории, засягащи живота и развитието на отделните колонии. Така напр., Бредфорд пише „История на колонията Плимут“, а Уйнтроп — „История на нова Англия от 1630 до 1649 г.“ Бредфорд е известен изобщо като първият американски историограф, „баща“ на американската история.

Освен с своя локален колорит, първите американски исторически съчинения се отличават и с своя религиозно-идеалистичен подстъп при разглеждане и обясняване на събитията. И това обстоятелство трябва да се обясни с общите условия на времето, най-вече с съществуващото предразположение към религиозно вдълбочаване и преценка, свойствено на много от колонистите-емигранти. Мнозинството от историците са били духовни лица и, естествено, са търсели при разясняването на историческата действителност намясата на Бога, верни на свои светоглед. Липсвало е все още едно критично отношение към изворите и едно реалистично познаване на действителните фактори и отношения.

Вторият период от развитието на американската историография начева с образуването на Съединените щати (края на 18 век). Вече сам по себе си този факт е от огромно значение като начало на една нова ера в политическо, стопанско и идейно отношение, и съвременните историци обръщат всичкото си внимание върху него. Появяват се редица съчинения, които разглеждат борбата на американците против Англия,

личността и ролята на Георг Вашингтон и пр. Особено известна е книгата на Давид Рамзей — „История на американската революция", в два тома, излязла в 1789 г. Заслужава да се изтъкне също тъй и биографията на Вашингтон, написана от Маршал.

Локалният характер на предишните исторически съчинения отстъпва пред едно цялостно, всеобхватно историческо разглеждане на историята на Съединените щати. Сега историците се интересуват не толкова от произхода и развитието на отделните колонии, колкото от произхода и ръста на целия американски свят, обединен в новата държава. Пръв опит да се даде един цялостен поглед върху историята на Съединените щати прави Холмс в голямото си съчинение „Хронологическа история на Америка от откритието ѝ в 1492 г. до 1805 г." (написано в 1806 г.).

Интересът към историята като наука бил изобщо твърде повишен всред тогавашното американско общество, развълнувано от бурните революционни събития. В връзка с това възникват редица местни исторически дружества (в щата Масачузет 1791 г., в Ню-Йорк 1804, Род-Айланд — 1822 г. и пр.). Започнали да се публикуват исторически документи и материали, и т. н.

Схващането на историческия процес и през този период е все още пропито с известен наивен, ненаучен елемент. Особено се засилват сега романтичните увлечения, бликнали като последица от революционните години. Създава се култ към герои и личности, към легендарни обяснения и пр., с които трябвало да се борят дълго време по-късни, трезво настроени исторически изследвачи.

Третият период от развитието на американската историография започва от втората четвърт на 19 век. Основна предпоставка за неговото пораждане са новите социално-икономически и политико-културни особености, които се утвърдили в страната. Съединените щати преживявали ера на голям подем. Господствуваща идеология бил либерализмът, с умерена демократична отсянка. Наред с това, все още силен бил и религиозно-протестантският светоглед, идващ по традиция от първите векове на колонизацията. Чувствувало се също тъй и духовното влияние на Европа, която в много отношения била учителка на младата американска държава.

Под влиянието на тези фактори се оформя и историческата наука в даденото време. В историческите съчинения се прокарва възторжено отношение към живота и институциите на Щатите, като към страна с най-добра уредба. Засилва се интересът към събиране и проучване на исторически материали. Критиката и методологията са, обаче, все още незадоволителни.

Първият историк от новата школа е Спаркс (1789—1866). Той успява да събере огромен архивен материал не само от библиотеките на Съединените щати, но също тъй в Англия и Франция. Главните му съчинения са: „Дипломатическа преписка на американската революция" (в 12 тома), „Живот и писма на Г. Вашингтон" и „Творбите на Вениамин Франклин, с бележки и биография на автора".

Друг виден историк е Банкрофт (1800—1891). Целия си живот той посвещава на един огромен труд — „История на Съединените щати", в 10 тома

(излязла между 1834—1874 г.). Тази история представя една истинска национална епопея, написана с патетичен стил и проникната от демократически тенденции в духа на епохата. Особено възторжено се отнася Банкрофт към американската конституция, която се явява в неговите очи като гениално творение на истински, свободолюбиви хора.

Съчинението на Банкрофт прави огромно впечатление не само в родната му страна, но също тъй и в Европа, дето се появяват редица благоприятни отзиви, и интересът към Америка бил засилен. От своя страна, и историците на Съединените щати започват да се интересуват по-живо от европейските проблеми и история. Двама историци — У. Прескот (1796—1859) и Л. Мотли (1814—1877) — посвещават силите си, за да проучват историята на други държави — на Испания, Мексико, Перу, Нидерландия. В техните книги, обаче, както и в съчинението на Банкрофт, все още господствува едностранчиво схващане на историята — обръща се внимание предимно на външни събития и войни, а не на социално-стопанските явления.

Следващият период в развитието на американската историческа наука започва от 80-те години на миналия век. През тая епоха Съединените щати излизат на преден план като световна стопанска и политическа сила. В страната се създават много висши училища, общото равнище на образованието се повдига извънредно много.

Като плод на повишения интерес към исторически проблеми и проучвания, в 1884 г. се основава Американското историческо дружество с свой орган American Historical Review. Характерни черти на историографията от това време са: позитивистично отношение към разглежданите проблеми, критическо отношение към изворите и разширяване на тематиката. Не само политически събития, но и социални, стопански, литературни и културни явления стават обект за проучване и историопис. Всичко това издига историческата наука в Съединените щати на невиждана до тогава висота.

Най-видни историци през този период са Дж. Уйнсор и М. Мастер. Първият е автор на една „Повествователна и критическа история на Америка" (завършена в 1889 г.), а вторият е написал „История на народа на Съединените щати от революцията до гражданската война" (в 8 тома, последният излязъл в 1913 г.). Наред с тях вървят имената на Дж. Дрепер, автор на съчинението „История на умственото развитие на Европа" (1863 г., преведено още преди освобождението, в съкратен вид, на български), А. Д. Уайт с труда си „История на борбата на науката с богословието в християнските страни" (1896) — една творба, която указва на настъпилия обрат в светогледа на американските мислители по пътя на позитивизма.

Други историци от същото време са: Г. Ч. Ли, с обемистите си трудове „История на инквизицията в средните векове" (1889—98), „История на тайната изповед и индулгенциите" (1806) и пр., Ч. Грос, автор на класическо изследване върху търговските гилдии, А. Махан, военноморски историк, Дж. Скулер, Хенри Адамс, Родс, Осгуд, Дж. Бир и др. Особено внимание заслужава грамадното съчинение на Родс — „История на Съединените щати от споразумението в 1850 г. нататък" (в 7 тома).

От историците, които са се занимавали предимно с стопанска история, заслужава да се изтъкне името на Уйден, а пък от тези, които са разглеждали въпроса за колонизирането на „дивия запад" — Тодор Рузвелт и Ф. Дж. Търнер. Последният труд на Търнер излезе в 1935 г., като посмъртно издание. С неговото име е свързана цяла школа историци, които изследват всестранно споменатия проблем за колонизацията.

Последният период от американската историография обхваща времето от началото на XX век до наши дни. Той се характеризира с типичните за новите идеи и тенденции исторически проучвания — напр. трудовете на Ч. О. Бърд — „Икономическо обяснение на конституцията на Съединените щати" (1913 г.), и на Дж. Робинсон — „Ново построение на историята" (1912 г.). Особен подем отбелязва историческата наука след свършване на първата световна война. Американските учени стават напълно самостоятелни както по въпроса за принципалните обяснения, така и по отношение на методологичните похвати. Броят на историческите дружества и техните членове нараства неимоверно — в 1934 г. се набройват около 700—800 исторически организации.

Понастоящем в САЩ излизат повече от 100 исторически периодически списания. Най-известното от тях е „Американски исторически преглед", орган на Американското историческо дружество. На новата история е посветено списанието „Журнал за нова история", а на средновековната — списанието „Speculum". С средновековна история — на Америка и Канада — се занимава и специалният бюлетин „Успехи при изучаването на средните векове в САЩ и Канада". Американският институт в Атина има свой орган „Hesperia", в който се разглеждат проблеми из древната история на Елада.

На археологически въпроси е посветен „Американски археологически журнал", едно от старите списания, списвани отлично, с хубави изображения. Проучванията пък по историята на Изтока излизат в списанието „Бюлетин на американските школи по изучване на Изтока". Заслужава да се спомене и Американската академия в Рим, която издава свой орган — „Мемоари на Американската академия в Рим".

С стопански въпроси се занимават „Журнал за икономическа история" и „Селско-стопанска история".

Между многобройните други списания, посветени на исторически изследвания, трябва да се изтъкне и списанието „Славянски и източноевропейски преглед", което започна да излиза през настоящата война — едно обстоятелство, което сочи за засиления интерес на американците към славянството изобщо.

Освен с многобройните списания от исторически характер, американската публика разполага и с добри библиографии и справочни книги. Най-новата книга от подобен род е от Бир — „Библиография на американската история" (1938 г.). Важни са също тъй и съчиненията на Барнес, Шотуел и Томсон (излезли между 1938—42), които разглеждат историята на историческата наука в целия свят.

Относно броя на публикуваните в най-ново време исторически съчинения трябва да се каже, че той е твърде значителен. Така, през 1936 г. са излезли от печат 3647 книги и статии. Характерно за тематиката на

най-новите творби е, че те отделят голямо влияние на материалната и духовна култура, запазвайки общия си интерес към политическите проблеми.

По-важни съвременни трудове по стопанска история са следните: „История на вътрешната и външна търговия на САЩ" (под редакцията на Джонсон, 1915); „История на труда в САЩ" (под редакц. на Дж. Комонс, 1926 г.). По история на работническото движение важна е книгата на З. Перелман — „История на трейдюнионското движение в САЩ". Интересни са още книгите „Поглед върху икономическата история на древния Римъ" — колективен труд под редакцията на Франк, и „Промишленост и търговия на Рим" от Елена Лон (излязла в 1838 г.)

По историята на историческата наука ценно е съчинението на Сартон: „Въведение в историческата наука" (2 тома, 1927—31 г.). Интересна е и книгата на Парингтон — „Главни течения на американската мисъл" (1927 г.)

От произведенията върху местната история най-значителни са трудовете на Търнер и школата му. От произведениятр пък върху всеобща история най-добър е трудът на Дж. Брестед — „История на Египет". Тази книга се ползува с голяма известност навсякъде, претърпяла е и ред преводи и, според признанията на видни египтолози, тя е най-доброто съчинение върху Египет. Също тъй ценни са книгите на Трондайки и Хастингс, посветени на средновековната наука, и книгата на Хаскинс — „Ренесансът през XII век" (1927 г.). Много трудове са посветени на изучване на английската конституция — тук се редят имената на Дж. Адамс, У. Морис, Грей и др. С средновековна палеография се занимават Лау, Кларк, Бернам и пр. Издаден е много ценен „Пътеводител по изучаване на средновековната история". С историята на италианските средновековни републики се занимава Шевил (правил и изследвания по историята на Флоренция и Сиена).

Д-р Д. А.

НОВИ КНИГИ

Руско-българските етнически и културни отношения в осветлението на акад. Н. С. Державин.

Нашият знаменит гост, академикът Н. С. Державин, е написал и издал миналата година извънредно интересната и ценна книга: „Племенные и культурные связи болгарского и русского народов". Издательство Академии Наук СССР, Москва — Ленинград 1944, с. 88. Темата дава широки възможности на изследвача. У нас е засягана многократно в отделни проучвания и статии, но за първи път в книгата на акад. Державин тя е поставена на широка основа и е многостранно осветлена.

Державин не се задоволява само с отбелязване на видимите прояви на хилядолетната етническа, политическа и културна руско-българска взаимност, но си поставя за задача да открие дълбоките корени на тая близост. В първите две глави — „Показания вещевых памятников древности" и „Данные исторической етнографии" — са разгледани въпросите за етническия произход на двата народа. Державин посочва най-напред общността в предисторическата култура на земите, населявани от руските и българските славяни, които по тоя начин ста-

ват непосредни приемници на едно и също културно наследство. Понататък, проследявайки разселването на славянските племена, авторът доказва, че източната част на Балканския полуостров бива заета предимно от антски или културно-етнографски сродни тям племена, т. е. от племена етнографски и културно-исторически сродни с руския народ. Акад. Державин основава това свое твърдение върху обилни исторически, етнографски и езикови данни. Той заключава: „Разглеждането на етнографския проблем за произхода на българския славянски народ ни довежда до заключение, че в основата на съвременния български народ, независимо от по-късно вмъкналите се в него чужди нему етнически елементи, от рода на печенезите, узите или торките, куманите, османските турци и т. н., лежи източнославянският или руският елемент. Очевидно, в старите времена руският произход на българските славяни се е чувствувал и съзнавал много по-явно, отколкото в сегашно време" (с. 17).

Интересно е да се посочи оригиналното схващане на акад. Державин за етническия състав на Аспаруховата дружина. Ето неговите заключения: „Специалното изследване на въпроса за българина Аспарух, за националния състав на Аспаруховата дружина и неговата най-близка среда, за истинската роля на Аспаруха в създаването на първата славянска държава на полуострова ни доведе до заключение, противоположно на по-рано приетото гледище, а именно, че в своя преобладаващ състав, ако не и изключително, дружинниците на Аспаруха са били бесарабски славяни, т. е. руските тиверци и уличи. Потомците на измрелите стари прикавказки и приазовски български родове в дружината на Аспаруха съставяли, вероятно, доста незначителен пласт от командните върхове. Не българинът Аспарух, произлязъл от северното Прикавказие, бил в действителност създател на първата славянска българска държава на полуострова, но местното славянско население и неговата армия, значително попълнена след дохождането на Аспаруха при балканските славяни около 660 год. и, по специален договор, поверена от народа на организационните грижи и командуването на Аспаруха. Българинът Аспарух се явява не като създател на българската държава, както това обикновено се приемаше от много историци, а като узурпатор на властта в славянсктата страна, доколкото в негови ръце е била съсредоточена мощна воена сила " (с. 16—17).

Общият произход на руския и българския народ намира израз в тяхното културно-историческо наследство, преди всичко в фолклора и езика. Акад. Державин разглежда твърде подробно два момента от руския и българския фолклор: името „Троян" (споменато четири пъти в „Слово о полку Игореве") и образа на Крали Марко. Авторът прави твърде подробен сравнителен анализ и стига до много интересни заключения. Така, за Крали Марко той отбелязва: в група български приказки Крали Маркс се сочи „като син на р. Вардар, която се явява едновременно като негов баща и майка; детството му минава по пясъка на брега на Вардара. Тая подробност от епическата биография на българския Кралевич Марко ни води в областта на най-старите космични народни представи и в лицето на Марко възпроизвежда някакво водно,

речно божество, в основата на чието име — „мар", носещо доиндоевропейски характер и много популярно в названията на множество реки в европейската територия, и особено в територията на славянските народи, не само в тая пълна форма, но също и в формата с загубата на крайната плавна, т. е, „ма", лежи значението „вода". Същата основа „мар" лежи в названието на водното пространство почти у всички индоевропейски народи — „море" (с. 29).

Също тъй интересна е главата, в която се разглеждат връзките и взаимоотношенията между българския и руския език. Акад. Державин посочва, че в двата езика се намира значителен слой взаимно заети елементи. Обаче цяла редица общи особености се дължат не на заемане, но на общия етничен произход на двата славянски народа, в основата на който лежат антските племена.

Последната глава е твърде обширна и засяга руско-българските литературни отношения. Акад. Державин започва с началните моменти от историята на руската и българската литература. В първите страници на тая глава той прави една бляскива характеристика на старата българска книжнина, изтъквайки нейното силно влияние върху руската. По-нататък е проследено огромното руско влияние върху нашата нова литература, от възраждането насам. Акад. Державин се спира на Паисий, Априлов, Венелин, Богоров, Р. Жинзифов, Л. Каравелов, П. Р. Славейков, Ботев, Вазов, Ал. Константинов и т. н. — до Пенчо Славейков, всички изпитали мощното въздействие на великата руска литература.

Като приложение, в края на книгата е даден хубав очерк за произхода на историческата легенда за „Дядо Иван" у нашия народ. Тоя очерк завършва с няколко думи върху решителната борба, която руският народ, заедно с другите славянски народи, води днес против хитлеристите за свободата на цялото прогресивно човечество.

Книгата на акад. Державин хвърля обилна светлина върху етничните и културни връзки между българския и руски народ. Тя разглежда тоя толкова интересен въпрос върху широка основа и с богата аргументация. Изказани са цяла редица оригинални възгледи; българо-руските отношения са обхванати в цялата им широта и дълбочина. Чрез тоя свой труд нашият бележит гост разкрива нови перспективи за изследване на тия отношения, давайки извънредно ценни съществени и методични указания. Поради всички тия свои качества и поради своята навременност книгата на акад. Державин заслужава специално внимание, от страна на българския читател. П. Динеков

Българското възраждане, от Пантелей Зарев. София, 1945, 93 стр., 50 лв. Книгоиздателство Хр. Чолчев, „Ц. Шишман" 19, София.

Един от нашите млади писатели, който с особена любов и повишен интерес се занимава с исторически въпроси, е Пантелей Зарев. Нашето възраждане е онази епоха от миналото ни, която е предмет на неговите занимания и изучвания.

С характера и особеностите на българското възраждане авторът се занимава и в последния си труд, който разглеждаме. Според него „проследяването на тия стопански, икономически изменения, в резултат на които

се изменя и цялата обществена, класова структура на обществото, ще ни дадат правилната нишка за разбиране на целия процес на възраждането".

Разглеждайки турският феодализъм, П. Зарев смята, че той „закрепна за още неколко века старото натурално стопанство, което съществуваше при българското болярство". Измененията, които настъпват в натуралното феодално стопанство с развитието на градовете и на производителните сили дават за резултат българското възраждане. Начало на това възраждане се поставя в 17 и 18 век, а в началото на 19 век виждаме, че процесът е вече завършен: новите обществени групи на българските чорбаджии, на търговците и занаятчиите, представители на третото съсловие, и селячеството — са вече оформени. Почва нашият просветен ренесанс под хегемона на българските търговци. Политическите тежнения на заможните български търговци не водеха към въстанията и четническата борба. Те се бояха от тях, „защото това щеше да значи народът сам да разреши въпроса за своето политическо и икономическо освобождение и сам да устрои бъдащата своя държава". Те искаха освобождението да дойде по пътя на чуждата намяса и да получат правото, като „представители на народа", да уреждат формита на неговото управление.

Развитието на паричното стопанство, унищожението на спахилъка, закупуването или заграбването на селските земи направиха последното „основна движеща сила на нашите национални освободителни борби".

В съюз с градските еснафи, дребни търговци, интелигенция и пр., селячеството придаде дълбоко демократичен и революционен характер на борбата от 60-тех и 70-тех години, — резултат на която беше българското освобожение. Политическото съзнание на селячеството бе повишено и възстанието се „носеше в въздуха". Идейните различия при националните революционни борби — просветители и революционери — са отраз на различията между обществените групи. В политическите методи, в начина и тактиката за разрешение на националния въпрос се чувствуват тия различия — от една страна са селячеството и слабите икономически градски слоеве, а от друга — чорбаджиите, търговците и заможните еснафи. И по време на изработване на Търновската конституция тези различия ясно проличават, както това ни е добре известно.

Народът и неговата интелигенция са черпили поуки от чистия патриотизъм на нашите възрожденци, от тяхната всеотдайност в служба на народа, в защита на неговите политически, културни и обществени придобивки. „Здравите традиции на нашето възраждане, критически усвоени и съобразени с нашата съвременност, водят днес към повече обществено и културно просветление, към задълбочаване и всестранно разширяване на общите усилия за изграждането на независима, демократична и силна България", заключава авторът.

Трудът на П. Зарев се чете леко. Като общ поглед на нашето възраждане, той има много добри страни. Общодостъпният език и похват при обяснение на тази така важна и занимлива епоха — възраждането ни — прави, щото то да стане ясно за всеки в своите основни линии на развитие.

Бож. Д. Бож.

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводни думи 3

СТАТИИ

Академик Н. С. Державин — Произход на българите и образуване на първата българска държава 6
Жак Натан — Класи и класови отношения в епохата на българското възраждане 34
Доцент д-р Хр. Гандев — Поглед върху европейския ренесанс . . 49

ИСТОРИЧЕСКИ ИЗВОРИ

Длугош — Битката при Грюнвалд (15 юлий 1410 г.). Превел К. Л-в. 65

ПРЕГЛЕД

Александър Бурмов — Академик Н. С. Державин и бълг. история 70
Божидар Д. Божиков — Пред нови задачи 73
Александър Бурмов — Из дейността на Бълг. историческо д-во 75
Б. — Архив на съпротивителното движение 77
Б. — Из Института за история при Съветската академия на науките 78
Д-р Д. Я. — Развитието на историческата наука в Съединените щати 80

Нови книги

П. Динеков — Руско-българските етнически и културни отношения в осветлението на акад. Н. С. Державин 84
Бож. Д. Бож. — Българското възраждане, от Пантелей Зарев . . 86

Станете член на Българското историческо дружество! Членовете получават безплатно годишния научен орган на дружеството — „Известия“.

За да станете член, достатъчно е да си внесете годишния членски внос от 200 лв. по пощенска чекова с/ка 3738 на Бълг. истор. д-во, Ректората, София, като си съобщите и адреса.

Редакцията на „Исторически преглед“ обявява съревнование между настоятелите си за записване на най-много абонати. До сега най-много абонати — 196 — е записала г-ца Г. Йочева, учителка по история въ Ловешката девическа гимназия.

Прогандирайте широко сп. „Исторически преглед“!

Редакционен комитет:

БОЖИДАР БОЖИКОВ, АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ,
ХРИСТО ГАНДЕВ, ДИМИТЪР КОСЕВ, ЖАК НАТАН,
ИВАН ПАСТУХОВ, ВЛАДИМИР ТОПЕНЧАРОВ

Абон. №.....

До г.....

ул. (околия).....

гр. (с.).....

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД

НАУЧНО-ПОПУЛЯРНО ИСТОРИЧЕСКО СПИСАНИЕ

Издава Българското историческо дружество — София

През първата си годишнина списанието ще излезе в 4 книги, всяка от по 5 коли, голям формат. Абонамент — 200 лв. предплатени. На настоятели, които запишат най-малко 10 абоната, се прави 20% отстъпка.

Най-добре е абонаментът да се внася по пощенска чекова сметка 9277. Всичко за списанието да се изпраща на адрес: **Списание „Исторически преглед", ул. „Солун" 19, София.**

БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

продава следните свои издания:

1. Известия на историческото дружество, кн. IV — 330 лв.; кн. V — 240 лв.; кн. VII—VIII — 340 лв.; кн. IX — 320 лв.; кн. X — 230 лв.; кн. XI—XII — 520 лв.; кн. XIII — 300 лв.; кн. XIV—XV — 480 лв.; кн. XVI—XVIII — 720 лв.; кн. XIX—XX — 260 лв.

„Известията" са научен орган на дружеството. Те съдържат ценни изследвания из областта на българската история.

На членове на дружеството известията се отстъпват с голямо намаление. **Текущите известия се изпращат безплатно на членовете.**

2. Сборник в чест на проф. В. Н. Златарски — 740 лв.

Сборникът съдържа ценни научни приноси от наши и чужди учени.

3. Второ българско царство, от проф. П. Ников — 30 лв.

Популярно изложение.

Суми и всичко друго да се изпраща на адрес: Българско историческо дружество, София, Университета. Пощенска чекова сметка 3738.

Цената на тази книга е 60 лв.